

De Jodendominee

Jacob van Nes en de Gereformeerde Jodenzending

Foto afkomstig uit Rouwdienst bij de begrafenis van Ds. Jac. van Nes Czn
(‘s Gravenhage 29 juli 1949) 2. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

Door: Nadia Arsieni, 0112976

Datum: 8 februari 2007

Onderzoeksseminar III: ‘Daders in de Jodenvervolging’

Hoofdrichting: Geschiedenis van de Internationale

Betrekkingen

Inhoud

Inleiding.....	2
1. Man met twee gezichten.....	4
-Kind van de Doleantie.....	4
-Barmhartigheid.....	8
-De persoon.....	10
2. De praktijk der zending.....	13
-Betrokkenheid.....	13
-De Messiasbode.....	15
-Openbare ontmoetingen.....	22
-‘Mirjam’.....	24
-Huisbezoek.....	27
3. Angstige tijden.....	30
-Tegen antisemitisme.....	30
-Hulp en verzet.....	30
-Lijdelijkheid.....	33
-De zending in oorlogstijd.....	34
-De Angehörigkeits-verklaringen.....	37
-Ziekte.....	40
-Continuïteit?.....	41
Conclusie.....	44
Literatuurlijst.....	47

Inleiding

Jacob van Nes was de belichaming van de tegenstrijdige gevoelens over het jodendom binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN). Vanuit zijn strijdbare houding werd hij door veel joden met name de eerste jaren als een vijand beschouwd. Hij was zeer assertief en maakte van de Jodenzending zijn levenswerk. Aan protesten tegen zijn werkwijze gaf hij geen gehoor. Zo werd hij afgeschilderd als een kinderlokker, die kinderen naar de zendingslokalen probeerde te lokken met chocoladekoekjes en spelletjes. Maar Van Nes verwierf ook de reputatie van criticus binnen de GKN. Hij was zeer begaan met de joden en waarschuwde reeds begin jaren twintig voor de gevaren van het antisemitisme.

In zijn functie als missionair-predikant leerde Van Nes de joden van dichtbij kennen en verkreeg hij de bijnaam 'de Jodendominee'. Hoewel veel joden de deuren in zijn gezicht dichtsloegen, waren er ook die met hem wilden spreken en op den duur zijn komst op prijs gingen stellen. Het geringe aantal daadwerkelijke bekeringen maakte hem niet verbitterd. Het was zijn taak om de beproeving te doorstaan en ervoor te zorgen dat de gereformeerde waarheid niet kon worden genegeerd. Geluiden van protest mochten hem niet weerhouden van de verspreiding van 'Gods Woord'.

Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, was het voor de Gereformeerde Kerken lastig de theorie naar de praktijk te vertalen. Waren de jodenvervolgingen een straf van God, of een pedagogisch middel om de joden te bewegen de messias te aanvaarden? Moest men dan berusten in wat er om hen heen gebeurde, om de almachtigheid van God niet te ondermijnen? Mocht er in opstand gekomen worden tegen de bezettende macht? Van Nes geloofde dat God zijn gericht aanwendde om de joden bij hem terug te brengen. Zij zouden onder ogen moeten zien, dat zij zich op het verkeerde pad bevonden. Vandaar dat Van Nes de joden in *De Messiasbode* waarschuwde voor Gods maatregelen die volgens hem alleen konden worden afgewend door een bekering tot het christendom. Het leed dat Van Nes om zich heen zag, kon hij echter niet zomaar aanvaarden als 'Gods Wil'. Toen de eerste joden werden getroffen, nam Van Nes binnen de GKN het voortouw in de hulp aan hen die dat nodig hadden en benadrukte hij steeds het belang van de naastenliefde. Dit deed echter niets af aan zijn geloof dat de ware 'Verlossing' volgens Van Nes in het hiernamaals moest worden gezocht. Het was van groot belang dat de joden nog tot bekering kwamen. Daarom werkte de Jodenzending ook tijdens de bezetting op volle toeren verder.

Mijn hoofdvraag voor dit onderzoek naar de persoon Jacob van Nes luidt daarom als volgt: *In hoeverre werd Jacob van Nes gedreven door compassie met het lot van de joden en werd zijn visie over het jodendom door de Tweede Wereldoorlog beïnvloed?* Het onderzoek bestaat uit drie hoofdstukken die op elk een verschillende manier het begrip over de persoon Van Nes moeten verduidelijken. Het eerste hoofdstuk beslaat de achtergrond van het gereformeerde denken. Dit is relevant, omdat het gedachtegoed van één persoon uiteraard niet op zichzelf staat, maar wordt gevormd door de omgeving waaruit de persoon afkomstig is. Het tweede hoofdstuk behandelt de praktijk van de zending en is veelzeggend over het contact dat Van Nes tot het begin van de oorlog met de joden heeft gehad. Het derde hoofdstuk is als het ware een consequentie van de vorige twee hoofdstukken en gaat in op de manier waarop Van Nes in de oorlogsjaren tegen het jodendom aankeek en hoe dat zijn handelen beïnvloedde. Naar aanleiding van deze hoofdstukken zal ik trachten de hoofdvraag te beantwoorden en mijn eindconclusie te formuleren.

1. Man met twee gezichten

Kind van de Doleantie

Om vat te kunnen krijgen op de gedachtewereld van Jacob van Nes Czn, is het belangrijk te bekijken wat daarop van invloed kan zijn geweest. Jacob van Nes werd op 3 oktober 1886 in Rijsoord geboren als de jongste zoon van dertien kinderen van vlashandelaar Cornelis Van Nes en Willempje Schop.¹ Precies in zijn geboortjaar was het, dat er onder de leiding van Dr. Abraham Kuyper een breuk werd bewerkstelligd met de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK). De Doleantie weerspiegelde veelal een strijd tussen vrijzinnig en rechtzinnig denkers.

Daarbij moet worden vermeld, dat de dolerenden zichzelf juist niet als een afsplitsing, maar als de ware voortzetting van de oude kerk zagen. De NHK was sinds 1816 als volkskerk van Nederland bestuurd door een maatschappelijke bovenlaag, die voorstander was van een verlichte theologie.² Kuyper keerde zich tegen dit modernisme, wat hij als het verval van de kerk bestempelde en pleitte voor een orthodoxe herleving. Uiteindelijk zou deze breuk leiden tot de oprichting van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) in 1892, waarbij de dolerenden zich met een groot deel van de afgescheidenen verenigden.³

In plaats van een kerk die van bovenaf werd bestuurd, had Kuyper al die tijd aangestuurd op een vrije kerk, waaruit een emancipatie van het kerkvolk voortvloeide. Bij het herstellen van de christelijke waarden in de samenleving, was namelijk de steun nodig van een zo groot mogelijk deel van de orthodox-protestanten. Dat betekende dat hij zich met name op de lage middenstand zou richten, door hem de 'kleine luyden' genoemd. Dat waren de kleine ambachtslieden, winkeliers, vissers, boeren, kleine zakenlieden en lage ambtenaren.⁴ De vader van Van Nes, die vlashandelaar was, behoorde ook tot die groep.

Het is dus waarschijnlijk dat de Doleantie, met Kuyper als voorman, een invloed heeft uitgeoefend op de persoon Jacob van Nes. Enkele dagen na zijn bevestiging op 17 mei 1916 als missionair predikant voor de Jodenzending, klopte Van Nes dan ook op een zondagmiddag aan bij Kuyper. De jonge Van Nes mocht gelukkig binnenkomen, want het was hem een ware eer om een exemplaar van zijn uitgegeven bevestigings- en intredeprek *Bevel en Belofte*⁵ aan

¹ R.A. Flinterman, 'Jacob van Nes', in: D. Nauta, Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, III, 279-280 279.

² I. Lipschits, De protestants-christelijke stroming tot 1940 (Deventer: Kluwer 1977) 19.

³ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 23.

⁴ I. Lipschits, De protestants-christelijke stroming tot 1940 (Deventer: Kluwer 1977) 22.

⁵ J. van Nes, Bevel en Belofte (Den Haag: Bootsma 1916).

de 79-jarige ‘grootheid’ te mogen aanbieden. Met een terugblik op die ontmoeting omschreef Van Nes hem in *De Macedoniër* van januari 1938 als ‘dien grooten leider’, aan wie hij ‘zoo onuitsprekelijk veel te danken’ had en wie hij ‘zoo buitengewoon hoog stelde.’⁶

De bewondering van Van Nes betrof vooral Kuypers strijdvaardigheid en de nadruk die Kuyper had gelegd op de zending onder de joden als een christelijke plicht.⁷ Vanuit een door Kuyper opgeworpen antithese, tussen de mensen die Jezus Christus als hun messias erkenden en de mensen die hem niet wilden aanvaarden, zag Kuyper een noodzaak in het overbruggen van de kloof tussen geloof en ongeloof. Volgens het ‘Pro Rege Motief’ wat de strijd ‘voor de Koning’ inhield, zou Christus’ geest de strijd met de wereld moeten aangaan.⁸ De mensheid zou in zijn geheel onder de heerschappij van Christus moeten worden gebracht.⁹ Kuyper hanteerde hierbij sterk militaristische terminologie die aan een oorlogsstrijd deed denken.¹⁰ Voor met name veel jonge gelovigen had zijn wereldbeeld een aanlokkelijke uitstraling. Het lukte Kuyper daarom, door middel van zijn Antirevolutionaire Partij (ARP), in de politiek veel aanhang te verwerven.

Bij de botsing van de twee stromingen binnen de theologie, die tot de Doleantie hadden geleid, had met name de perceptie van de zondeval een grote rol gespeeld.¹¹ De algemene genade, of ‘gemene gratie’ door Kuyper genoemd, ging uit van Gods genadigheid. Hij trad hiermee in de voetsporen van Johannes Calvijn. Het calvinisme ging uit van een natuurlijke beteugeling van de verdorvenheid van de mens, waardoor er ruimte bestond voor een bepaald Godsbesef en een gevoel voor het verschil tussen goed en kwaad.¹² Centraal stond in deze stroming de goedheid van God, die de wegen naar de zaligheid open hield. Met betrekking tot de zendingsmissie betekende dit, dat de mens van God de mogelijkheid had gekregen anderen de ogen te openen en hen in de genade van God te betrekken.

Vanuit de liberale tijdsgeest, waarin wetenschap een steeds grotere rol ging spelen, geloofde men niet in het verderf van de menselijke natuur. Men sloot als het ware een compromis met de wetenschap.¹³ Hierdoor ging echter het geloof verloren, dat er een verduistering van het menselijke verstand optrad als gevolg van de zonde der mensheid. Zo werd het mogelijk om via de rede God te kennen. Kuyper keerde zich van deze zienswijze af.

⁶ J. Van Nes, ‘Dr. Kuyper als vriend der Joden en der Jodenzending’, *De Macedoniër* XLII, 1 (jan. 1938) 146.

⁷ J. Van Nes, ‘Dr. Kuyper als vriend der Joden en der Jodenzending’, in *De Macedoniër* XLII, 1 (jan. 1938).

⁸ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 174.

⁹ H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel I 1892-1936* (Kampen: Kok 1990) 53.

¹⁰ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 1.

¹¹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 173.

¹² H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel I 1892-1936* (Kampen: Kok 1990) 54-55.

¹³ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 173.

De GKN vertegenwoordigde de stroming in de theologie waarbij juist de nadruk werd gelegd op de zonde. Hierdoor bestond er een absolute noodzaak tot overgave aan Jezus Christus om tot de openbaring van het licht te komen. Volgens deze visie kon rede door het schuldgevoel van de mensheid geen raadgever zijn. Alleen verzoening ‘in den Heiland’ kon de duisternis over de mensheid opheffen.

Deze overtuiging binnen de GKN had evenwel tot gevolg dat er geen discussie mogelijk was over de waarheid van het evangelie. Het was als het ware een cirkelredenatie. Zij die geloofden, wisten dat zij onder invloed van de waarheid waren. Dit hield in dat iedereen die deze waarheid niet erkende, van een verduistering van het verstand kon worden beticht. Zo werden alle tegenwerpingen in feite al bij voorbaat afgeserveerd en bleef de gereformeerde waarheid onaantastbaar overeind staan in een verder leugenachtige wereld.

Ook in de houding tegenover het jodendom kwam deze starre zienswijze tot uitdrukking. De joodse religie heeft het Oude Testament met het christendom gemeen, maar verwierpt het bestaan van een Nieuw Testament en ontkent diens messias. Deze ontkenning van Christus werd als de leugen opgevat, waaronder de joodse volk als gevolg van de ‘verharding’ leefde. De verharding was hen volgens de gereformeerden opgelegd door God, als straf voor de kruisiging en ontkenning van Christus. In de bijbel kon men lezen dat Paulus de schuld van de joden had geconstateerd uit het ‘Zijn bloed over ons en over onze kinderen’.¹⁴ De joden zouden pas worden verlost, indien zij de messias erkenden en zijn middelaarschap zouden aanvaarden. Via Jezus Christus zouden de joden pas weer Gods genade kennen.¹⁵ In *De Messiasbode* kwam dit thema veelvuldig terug. In een editie van 15 april 1936 schreef Van Nes:

‘Eens zal Hij Zich in volle glorie openbaren! Aan ’t eind der tijden. Dan zullen wij Hem zien in Zijne Majesteit. Maar wie de waarheid over Hem niet hebben willen gelooven zullen dan voor Hem sidderen. Zij zullen dan Gods wraak ondervinden over het volgen van de leugen en het verwerpen der waarheid!’¹⁶

Wat de exclusieve waarheidspretentie van het gereformeerde volk tot gevolg had, was een zeker isolationisme. In het gereformeerde milieu werd er ‘eerder óver dan met de wereld’

¹⁴ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 201.

¹⁵ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 39-41.

¹⁶ J. van Nes, ‘De waarheid brengt leven!’, *De Messiasbode* 228 (15 april 1936).

gepraat.¹⁷ Er was geen begrip voor andere denkbeelden. De GKN was er immers op gericht de kerk te beschermen tegen de geïndividualiseerde en vervallen geraakte buitenwereld. Kuypers kritiek over de NHK was geweest dat de kerk haar deuren veel te wijd had opengezet, zodat ook haar tegenstanders in de kerk hadden kunnen infiltreren.¹⁸ Hij doelde hiermee op de mensen die door de ideeën van de Verlichting waren beïnvloed. Kuiper streefde naar een herkerstening van de samenleving, vanuit een vaste, bestendige kerk. De moderne maatschappij die steeds meer van God vervreemd was, moest daarom worden buitengesloten. Het gevolg hiervan was dat de GKN een georganiseerd en geïsoleerd eilandje in de wereld vormde. Hieruit zou echter in Kuypers optiek zending moeten worden bedreven.¹⁹ Elke christen zou dat als zijn verantwoordelijkheid moeten zien. Men moest voor het koningsschap van Christus opkomen en valse religies bestrijden.

Met betrekking tot het jodendom werd de houding van strijd enigszins afgezwakt door een houding van respect, die volgens de christelijke leer ten aanzien van het oude bondsvolk een vereiste was.²⁰ De opstelling van Kuiper tegenover het jodendom werd hierdoor een dubbelzinnige. De joden waren het volk, waaruit de messias was voortgekomen en moesten met respect worden bejegend. Het was echter volgens Kuiper noodzakelijk hun valse ideeën te bestrijden. Hij keurde het gebruik van geweld af, maar had veelal een geestelijke strijd voor ogen.²¹ Bekering tot het christendom was voor hem pas een secundair doel. Deze dubbelzinnige houding van respect en van strijd kwam ook terug in Kuypers uitspraken. Met een pseudo-wetenschappelijke onderbouwing wist hij vele mensen te overtuigen van de negatieve houding van de joden in Nederland en hun macht in de wereld.²² Deze zogenaamde feitenkennis was voornamelijk op vooroordelen gebaseerd. Maar altijd weer verzachtte hij de tendens van zijn uitspraken door de joden te prijzen om hun intellectuele begaafdheid, of om nogmaals aan te halen dat er altijd sprake van respect moest zijn voor het oude bondsvolk.

Of Van Nes Kuiper ook op deze manier heeft gadeslagen, is niet duidelijk. Hij kwam voor Kuiper op in het artikel in *De Macedoniër* van januari 1938, nadat de

¹⁷ H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel I 1892-1936* (Kampen: Kok 1990) 54.

¹⁸ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 174.

¹⁹ J. de Bruijn, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruijn, *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in de jaren 1880-1940* (Amsterdam: Passage 1987) 39.

²⁰ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 52.

²¹ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 30-32.

²² G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 52.

nagedachtenis van Kuiper in de jaren dertig met antisemitisme in verband werd gebracht.²³ Dit kan te maken hebben met blinde adoratie van de kant van Van Nes, of met een bewuste afweging om te voorkomen dat de GKN en daarmee ook zijn zending een antisemitisch label opgeplakt kregen.

Barmhartigheid

Van Nes bezat net als Kuiper een zeer daadkrachtige en strijdvaardige visie ten aanzien van de Joden zending, maar stelde zijn doelstellingen toch wat anders. In zijn bevestigings – en intrepredikatie *Bevel en Belofte*²⁴ zette hij de fundering van de zendingsarbeid uiteen. Hij zag het brengen van de joden tot het christendom als een goddelijk bevel waaraan iedere christen gehoor moest geven. Er mocht geen passieve houding worden aangenomen. Door middel van de zending had van Nes de mogelijkheid om door de verspreiding van ‘Gods Woord’ mee te werken aan de vervulling van de belofte van een herleving van Israël in het hiernamaals.²⁵ ‘Bekering’ was dus voor Van Nes het primaire motief van de zending, terwijl dat van Kuiper ‘bestrijding’ was geweest. In de preken, publicaties, rapporten en brieven van Van Nes kwam bovendien telkens de nadruk op liefde en respect voor het joodse volk naar voren en sprak hij zich uit als een fel tegenstander van het antisemitisme. Hij was ervan overtuigd dat een toenadering van de christenen tot de joden op den duur zijn vruchten zou afwerpen voor de zending. Deze zienswijze maakte hem ook in de ogen van de filosemitische vleugel binnen de GKN een geschikte kandidaat om de gereformeerde zending te vertegenwoordigen.

Het filosemitisme hield een houding in van barmhartigheid tegenover het oude bondsvolk, waarbij het gebruikelijk was termen als ‘het volk van God’ en het ‘koningsvolk’ te bezigen.²⁶ Vooral in de kringen van het Réveil en de afgescheidenen, die zich in 1892 bij de GKN hadden gevoegd, was dit populair taalgebruik. In plaats van de strijdgedachte van Kuiper, benadrukten zij het belang van respect en ontzag voor het volk dat de messias had voortgebracht. Het belangrijkste uitgangspunt van het filosemitisme bestond uit het verbond dat God had gesloten met Abraham en diens nakomelingen.²⁷ In de toekomst werd er een herleving van Israël verwacht.

²³ J. Van Nes, ‘Dr. Kuiper als vriend der Joden en der Joden zending’, *De Macedoniër* XLII, 1 (jan. 1938).

²⁴ J. van Nes, *Bevel en Belofte* (Den Haag: Bootsma 1916).

²⁵ J. van Nes, *Bevel en Belofte* (Den Haag: Bootsma 1916) 18.

²⁶ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 6.

²⁷ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 9.

Binnen deze denkwijze, was er echter een stroming die nog een stapje verder ging. Volgens het chiliasme zou de belofte van Israël binnen de grenzen van het menselijke bestaan worden ingelost en dus nog vóór het laatste oordeel. Vanuit een eschatologisch wereldbeeld wachtten zij op het einde der tijden, wanneer Christus zou wederkeren op aarde en zijn duizendjarige koninkrijk zou doen ingaan. Het joodse volk werd een afzonderlijke heilsgeschiedenis toegedicht, als het uitverkoren volk van God. De verharding die over hen gekomen was, werd door de chiliasten uitgelegd als een ‘onvermogen’ om te geloven, welke alleen door God kon worden weggenomen. Dit werkte een zeker quietisme in de hand. Dat wil zeggen dat er vooral een passieve, berustende houding werd aangenomen. Gods almacht maakte menselijk ingrijpen immers zinloos. Daarom zou de zending zich volgens deze zienswijze moeten beperken tot het gebed.

Hoewel Van Nes tegenover de joden barmhartigheid bepleitte, was hij geen voorstander van de chiliastische tendensen binnen de GKN.²⁸ Deze denkbeelden moesten volgens hem worden tegengegaan. Het chiliasme plaatste namelijk niet Christus, maar de joden in het centrum van Gods plan. Van Nes geloofde niet in een specifieke joodse zonde, maar in de zonde der gehele mensheid. Er kon volgens hem dus geen sprake zijn van een goddelijke uitverkiezing. Er bestond maar één evangelie en deze was voor iedereen gelijk. De verharding bestond uit het dwaalspoor waar de joden op zaten, maar deze hoefde niet definitief te zijn en tot hun ondergang te leiden. Paulus had volgens Van Nes gesproken over een gedeeltelijke verharding over het joodse volk, waardoor een gedeelte van de joden tot de acceptatie van de messias zou kunnen komen.²⁹ Hij geloofde daarom niet in een massale volksbekering aan het einde der tijden, maar in de plicht ‘Gods Woord’ te verspreiden, zodat afzonderlijke gevallen tot de erkenning van Christus zouden komen en van hun zonde verlost zouden worden. In het aangezicht van God zouden zij Israël in het hiernamaals doen herrijzen. De overige joden zouden daarvan worden losgesneden.

Het jodendom werd door Van Nes dus in zekere zin als een tussenstation naar het christendom beschouwd. Dit zette hij nog eens uiteen in zijn basiswerk *Het Jodendom. Een boek voor Joden en Christenen*³⁰ dat in 1933 werd uitgegeven. Het christendom vormde naar zijn mening geen breuk, maar de vervulling en consequentie van het jodendom. Joden werden in die zin niet als een ras of een etnische groep gezien, maar als een geestelijke grootheid.³¹

²⁸ J. van Nes, *Bevel en Belofte* (Den Haag: Bootsma 1916) 14.

²⁹ J. van Nes, ‘De doop assimilatie-middel?’, *De Messiasbode* 249 (19 januari 1938) 3.

³⁰ J. van Nes, *Het Jodendom. Een boek voor Joden en Christenen* (Kampen: Kok 1933).

³¹ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 221.

Orthodoxe joden die dichter bij het Oude Testament stonden dan de vrijzinnigen, stonden daarom wat betreft Van Nes ook dichter bij het christendom en verdienden zijn relatieve voorkeur. Zij moesten de goddelijke openbaring van het Nieuwe Testament tot zich laten komen en de ogen openen voor hun ware ‘Verlosser’.³² Van Nes zag het als zijn roeping te pogen tot hen door te dringen, totdat zij het licht zouden zien en Christus in de armen zouden sluiten. Dan pas zou de belofte voor het volk van Israël worden ingelost.

In zijn boek benadrukte Van Nes dat de herrijzenis van Israël niet in het aardse leven zou plaatsvinden door de stichting van een staat in Palestina. In die opvatting stond hij niet alleen. Ook onder de orthodoxe joden werd het zionisme verworpen als gesecculariseerd messianisme³³ en als een utopie gezien.³⁴ Van Nes wees erop dat de belofte voor het volk van Israël in het hiernamaals werd nagekomen, indien men door de bemiddeling van Jezus Christus tot God zou komen. Het seculiere zionisme bevond zich daarom op de verkeerde weg. Het verwachtte de verlossing van de joodse volk in het aardse bestaan en wilde ‘feitelijk zijn eigen Messias zijn, zelf het volk naar Palestina terugbrengen!’³⁵ Maar dit was een onmogelijkheid, want het ontbrak hen aan ‘de Messias des Heeren!’

De persoon

Omdat de aanstelling van Van Nes een compromis betekende tussen de antithetische en de filosemitische stroming binnen de GKN, was hij de aangewezen persoon om in 1916 tot missionair predikant voor de Gereformeerde Jodenzending te worden benoemd. De benoeming van Van Nes stuitte binnen de GKN dan ook op weinig bezwaren.³⁶

Van Nes had theologie gestudeerd aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam en was dus in het bezit van een zekere wetenschappelijke interesse. In de jaren voor zijn aanstelling was hij hulpprediker geweest van de Gereformeerde Kerk in Groningen en kwam hij zo ook af en toe met het plaatselijke zendingswerk onder de joden in aanraking.³⁷ Hij deed het werk met groot enthousiasme en ambitie en legde ook veel organisatie-talent aan de dag. Dit waren eigenschappen die vooral zijn mentor J.J. Miedema ervan overtuigden in hem een

³² J. van Nes, Het Jodendom. Een boek voor Joden en Christenen (Kampen: Kok 1933) 359.

³³ De joden erkennen Christus niet als hun messias en verwachten de verlossing van Israël. Gesecculariseerd messianisme duidt op een aardse verlossing, door middel van de stichting van het beloofde Israël in de wereld.

³⁴ J.F.L. Bastiaanse, De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering I (Zoetermeer: Boekencentrum 1995) 355.

³⁵ J. van Nes, Het Jodendom. Een boek voor Joden en Christenen (Kampen: Kok 1933) 357.

³⁶ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 107.

³⁷ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 107.

geschikte kandidaat voor de Gereformeerde Jodenzending te hebben gevonden. Van Nes was toen echter pas 28 jaar oud en werkte aanvankelijk nog aan een promotiestudie. Toch greep hij de uitdaging aan. Hij verkoos de missionaire roeping boven de wetenschap. Van 1914 tot 1916 bracht hij daarom in Leipzig door, om daar aan het Institutum Judaicum Delitzschianum³⁸ een opleiding te ontvangen tot missionair predikant. Hij was de eerste predikant in Nederland die daartoe volledig werd opgeleid. Zijn verblijf in Duitsland zorgde ervoor dat hij al meteen doordrongen raakte van het gevaar dat van het antisemitisme uitging.³⁹ Dit zou hij zich in zijn verdere loopbaan altijd blijven realiseren. Ook was zijn reis naar Duitsland goed voor het verbreden van de horizon. Van Nes was nog jong en veel minder huiverig voor het aangaan van oecumenische contacten, dan de oudere generatie binnen de GKN gewend was. Op 29 april 1915 trouwde Van Nes met zijn vrouw Sjoerdje Flach.⁴⁰ Zij zouden samen zes kinderen krijgen.⁴¹ Op 17 mei 1916 werd Van Nes door Miedema bevestigd in de Oosterkerk in Den Haag.

Het was in het geheel niet gebruikelijk om reeds op dertigjarige leeftijd als predikant van een grote stad als Den Haag te worden benoemd, zonder daarvoor eerst ergens anders predikant te zijn geweest. Zijn leeftijd bracht echter een groot voordeel met zich mee, namelijk dat Van Nes los kon worden gezien van de tot dan toe conflicterende visies ten aanzien van de Jodenzending.⁴² Hij vertegenwoordigde een nieuwe generatie. Wellicht heeft deze jeugdigheid ook het werk van Van Nes beïnvloed. Er bestaat in elk geval weinig twijfel over de grote inzet en toewijding van Van Nes. Buiten zijn officiële werk, zoals de door hem uitgegeven *Messiasbode*, de huisbezoeken en de openbare vergaderingen, was Van Nes godsdienstig leraar in de zendingslokalen en verzorgde hij catechisatie voor geïnteresseerde joden bij hem thuis. Hij was minutieus in zijn berichtgeving aan de deputaten en onderhield een uitvoerige correspondentie met joden, welke hij in afzonderlijke schriftjes had ondergebracht. Ook op internationaal vlak genoot Van Nes aanzien. Hij was één van de vier Europese leden van de subcommissie voor de Jodenzending van de Internationale Zendingsraad en bezocht geregeld allerlei internationale conferenties. Na zijn dood in 1949 bevatten zijn overlijdensadvertenties een lange lijst met voorzitterschappen, zoals voorzitter

³⁸ Het Institutum Judaicum in Leipzig van F. Delitzsch was een instituut waar Christelijke theologiestudenten meer kennis van het Jodendom konden opdoen.

³⁹ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 111.

⁴⁰ R.A. Flinterman, 'Jacob van Nes', in: D. Nauta, Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, III, 279-280 279.

⁴¹ Berichten n.a.v. overlijden Van Nes op 25 juli 1949. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

⁴² G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 107.

van het Christelijk Militair Tehuis, en voorzitter van de Christelijke Schoolvereniging Koninginnegracht.⁴³

In beschouwing genomen wat hij allemaal organiseerde, mag verondersteld worden dat deze man zo competent mogelijk zijn roeping wilde uitvoeren en zeer energiek te werk ging. Van Nes was bovendien een fervent tegenstander van het antisemitisme, wat naar zijn mening schadelijk was voor de zending. Hij zei een toenadering van de joden tot het christendom na te streven, maar tevens een toenadering van de christenen tot de joden. Dit motief formuleerde hij ook in zijn boek *Het Jodendom*.⁴⁴ De toenadering was echter binnen de GKN geen vanzelfsprekendheid en Van Nes' kritische opstelling ten opzichte van de eigen kerk werd volgens historicus G. J. van Klinken alleen getolereerd vanwege zijn niet aflatende assertiviteit aan het adres van de joden.⁴⁵ Juist deze assertiviteit maakte deze man en zijn liefdesverklaring aan de joden discutabel en tot onderwerp van dit onderzoek. Hoe Van Nes tot het begin van de oorlog te werk ging zal in het volgende hoofdstuk uiteen worden gezet.

⁴³ Berichten n.a.v. overlijden Van Nes op 25 juli 1949. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

⁴⁴ J. van Nes, *Het Jodendom. Een boek voor Joden en Christenen* (Kampen: Kok 1933) 9.

⁴⁵ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 123.

2. De praktijk der zending

Betrokkenheid

Van Nes was de eerste predikant van de GKN die zijn gehele leven aan de zending onder de joden wijdde.⁴⁶ Dit betekende dat hij een pionier was, iemand die het werk vanaf het eerste begin van organisatie en structuur moest voorzien, zonder dat daarvoor reeds richtlijnen bestonden. In het begin stond Van Nes er nog alleen voor, hoewel zijn vrouw hem in die jaren nog wel eens vergezelde bij het afleggen van bezoeken.⁴⁷ Eind jaren dertig werd zij echter ernstig ziek en moest in een psychiatrische kliniek worden opgenomen.⁴⁸ C. Kapteyn en R. Bakker waren de zending ondertussen komen versterken in Amsterdam en Rotterdam. Ook W.J.J. Velders was de revue nog even gepasseerd, maar hij nam reeds na een paar jaar een andere functie aan.

Om doeltreffender te werk te kunnen gaan, werden er door Van Nes zendingscommissies in het leven geroepen, die in de zeventig gemeenten waar meer dan honderd joden woonden, contacten met de joden probeerden te leggen en te onderhouden.⁴⁹ Ook richtte Van Nes *De Messiasbode* op, een blad dat naar de joden werd toegezonden om hen tot een bekering te overtuigen. Een ander initiatief was *Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden*, dat veelal diende als communicatiemiddel met de gemeenten, om daar voorlichting te geven over de joden en de Jodenzending. Deze georganiseerde en assertieve benadering van de zendingsarbeid leverde Van Nes vooral de eerste jaren veel vijandschap op van de kant van de joden. Volgens de voorzitter van de Generale Deputaten voor de Zending onder de Joden J. Hoek verdroeg Van Nes dit echter altijd, ondanks zijn ‘spoedig oplopend temperament’, op zachtmoedige wijze.⁵⁰

Bijzonder was dat meerdere joden Van Nes er in het begin van verdachten zelf een bekeerde jood te zijn.⁵¹ Van Nes weersprak dit met een rectificatie in *De Messiasbode*. Hij zei dat hij zich er volstrekt niet voor zou schamen als hij van joodse geboorte zou zijn. Nee, hij

⁴⁶ J. Hoek, ‘Ds. Jac. van Nes’, *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken van 's Gravenhage* 47, 32 en 33 (7 aug. 1949). Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

⁴⁷ C. Kapteyn, *Rouwdienst bij de begrafenis van de Weleerwaarde Heer Ds. Jac. van Nes Czn.* ('s Gravenhage 29 juli 1949) 13. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

⁴⁸ Afschrift van brief van J. van Nes aan Mej. Moses van 22 maart 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587. En: G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 359.

⁴⁹ J. van Nes, ‘Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd’, in: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen: Kok 1950) 131-189 145.

⁵⁰ J. Hoek, ‘Ds. Jac. van Nes’, *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken van 's Gravenhage* 47, 32 en 33 (7 aug. 1949). Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

⁵¹ J. van Nes, ‘'n Rectificatie’, *De Messiasbode* 63 (19 juli 1922) 3.

zou er zelfs een voordeel in zien. Maar hij was uit christelijke ouders geboren en alleen in geestelijke zin een zoon van Abraham. Op het gemeentehuis van Ridderkerk zou men de gewenste informatie kunnen inzien.

Typerend voor de grote betrokkenheid van Van Nes bij zijn werk, was de vestiging van het Bureau der Jodenzending in zijn eigen woonhuis.⁵² Omdat het in die tijd lastig was om een betaalbare huurwoning te vinden, besloot Van Nes in november 1927 zelf een groot huis te kopen in Den Haag, aan de Oostduinlaan 147, waar hij zowel het zendingsbureau als de Bibliotheca Judaica in kon onderbrengen. Om de woning geschikt te maken voor dat doel, had Van Nes een groot stuk op de bovenverdieping laten bijbouwen. Van de deputaten ontving Van Nes daarvoor een eenmalig bedrag van vijfhonderd gulden. Bovendien werd er een contract opgesteld over een jaarlijkse huurprijs om zijn extra kosten te dekken. Hij moest zich in zijn huurcontract dan wel tot een redelijke verwarming van de ruimtes verplichten.

Tot de woede van Van Nes trachtten de deputaten echter eind 1940 vanwege financiële nood hun aandeel in de huur te halveren.⁵³ Er was al eens eerder zoiets voorgekomen, zo blijkt uit de uiteenzetting van Van Nes in zijn protestbrief aan de deputaten. Van Nes had in 1935 ingestemd met een verlaging van de huur van vijfhonderd gulden naar vierhonderd gulden per jaar, wat voor hem een absoluut bodembedrag betekende. Eind 1940 berichtten de deputaten dat ook dit bedrag niet meer acceptabel was en wilden tot opzegging van het contract overgaan, indien Van Nes niet genoegen zou nemen met een nieuwe huurprijs van slechts tweehonderd gulden per jaar. Van Nes ging hier niet mee akkoord en stelde een lange brief op met vele argumenten, om de deputaten op de onredelijkheid van hun voorstel te wijzen. Zijn lasten waren gewoonweg te hoog om te kunnen instemmen met een dergelijke huurverlaging voor het zendingsbureau. Bijzonder was Van Nes' opmerking dat hem aan de vooravond van zijn 25-jarig jubileum als missionaris een benauwend gevoel overviel, dat hij binnen de kring van mensen waarmee hij moest samenwerken niet de erkenning kreeg die hij ter bemoediging zo hard nodig had voor zijn moeizame arbeid. Dat, terwijl 'zijn huislijk hemel in dezen toch al zoo bangen tijd nog zoo zwaar bewolkt' was.⁵⁴

Om deze opmerkingen te begrijpen, moeten we ons realiseren dat Van Nes' vrouw eind jaren dertig steeds meer achteruit was gegaan, opgenomen had moeten worden en hij met haar niet meer goed praten kon. In mei 1940 werd Nederland door de Duitsers bezet en waren twee

⁵² Afschrift van brief van J. van Nes aan de deputaten der generale synode van de GKN voor de zending onder de Joden van 6 januari 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

⁵³ Afschrift van brief van J. van Nes aan de deputaten der generale synode van de GKN voor de zending onder de Joden van 6 januari 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

⁵⁴ Afschrift van brief van J. van Nes aan de deputaten der generale synode van de GKN voor de zending onder de Joden van 6 januari 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

van zijn broers overleden. Van Nes verklaarde zichzelf in zijn rapporten aan de deputaten al in de zomer van 1940 geestelijk en lichamelijk uitgeput.⁵⁵ Dit was echter voor hen geen reden om Van Nes te ontzien. Duidt dit op een desinteresse ten aanzien van de Jodenzending, of op een antipathie jegens Van Nes? Of waren de geldzorgen inderdaad zo groot, dat er alleen sprake was van een zakelijke gevolgtrekking? Het is in ieder geval een feit dat Van Nes daarna toch in het huis bleef wonen. Men zal dus misschien naar aanleiding van de woedende reactie van Van Nes tot inkeer gekomen zijn.

De Messiasbode

Van Nes werd gezien als een beginselvaste man, die de zaken scherp voor zich zag en zeer beslist kon oordelen.⁵⁶ Het was een karaktertrek, die tevens de toon zette in *De Messiasbode*. Zeer overtuigd van het eigen gelijk, wees Van Nes daarin keer op keer op de zonde van de mens en zijn noodzaak Christus te erkennen als de enige bemiddelaar Gods. Als de joden de messias bleven verwerpen, zouden zij voor altijd een verstrooid volk blijven en nooit in het hiernamaals voor Gods aangezicht kunnen komen. Het was daarom voor de joden van het allergrrootste belang dat zij zich nog in het aardse leven zouden bekeren.⁵⁷ Zij zouden anders voor altijd verloren zijn en in het goddelijke gericht omkomen.⁵⁸

Van Nes richtte zich met *De Messiasbode* bijna uitsluitend op de joden die nog godsdienstig waren, en de bijbelse teksten en de Hebreeuwse citaten konden begrijpen.⁵⁹ Dat waren immers de joden waarmee het christendom een gemeenschappelijke grondslag deelde, namelijk het Oude Testament. Omdat het jodendom naar de mening van Van Nes zonder godsdienst geen betekenis meer had, benaderde hij het hoofdzakelijk als een geestelijke grootheid. Dit hield in dat de orthodoxe joden als echte joden werden beschouwd, terwijl de anderen als afvalligen werden gezien. De vrijzinnige joden waren naar zijn mening net zo ver afgedwaald als de vrijzinnige christenen, die ook het zondebesef uit het oog verloren waren.⁶⁰ Zij hadden de ziekte van de tijdsgeest opgelopen. De modernisering en de nadruk op het menselijke verstand in plaats van het goddelijke gezag werd in gereformeerde kringen immers

⁵⁵ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten over 30 mei- 31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

⁵⁶ R. Bakker, 'Naar het Hemels Kanaän', *Kerkblad van de Gereformeerde Kerken van 's Gravenhage* 47, 32 en 33 (7 aug. 1949). Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

⁵⁷ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 154.

⁵⁸ J. van Nes, 'Het feest van den voorbijgang (Paschen 1939)', *De Messiasbode* 264 (april 1939) 1.

⁵⁹ J. van Nes, 'Allerlei', *De Messiasbode* 252 (20 april 1938).

⁶⁰ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten over 29 december 1939-29 mei 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

als een algehele verloedering van de samenleving gezien. Het aantal orthodoxe joden in Nederland was al enige tijd aan een neergang bezig, waardoor Van Nes maar een beperkte groep bereikte. Toch zag hij het als zijn taak zich te richten tot de kern van het jodendom om niet een massale, maar een selectieve bekering tot het christendom te bereiken, welke de wederopstanding van Israël zou betekenen.

Doordat Van Nes de redactie van *De Messiasbode* in de jaren dertig beurtelings afwisselde met Kapteyn, is er een duidelijk verschil in schrijfstijl te onderscheiden. Kapteyns stukken waren vaak erg lang, zonder onderbrekingen. De manier waarop Van Nes schreef was daarentegen veel meer onderwijzend. Hij verhelderde zijn betoog bijvoorbeeld door het in stukjes te verdelen en daarboven tussenkopjes te plaatsen. Vaak stelde hij in zo'n kopje een vraag, die hij in de tekst daaronder uitwerkte. Hij maakte ook veel gebruik van uitroeptekens, waardoor zijn stijl erg zelfverzekerd en arrogant overkwam. De tekst schreeuwde als het ware uit dat er aan de waarheid van zijn woorden niet kon en mocht worden getwijfeld. Hoewel Van Nes tevens altijd benadrukte vanuit liefde te handelen, en zich binnen de GKN tot één van de grootste tegenstanders van het antisemitisme mocht rekenen, bleef dit imago van onuitstaanbare onwrikbaarheid hem toch aankleven.

Ondanks de reacties van de joden, die regelmatig in expliciete bewoordingen te verstaan gaven op het blad geen prijs te stellen, was Van Nes van mening dat hij moest doorzetten. Hij was er niet de man naar om zijn standpunten in twijfel te trekken. Hij was er ook van overtuigd dat *De Messiasbode* toch door een groot gedeelte van de geabonneerde joden gelezen werd.⁶¹ De joden moesten geconfronteerd worden met hun roeping voor het volk Israël en zouden geen mogelijkheid mogen krijgen om de zending te negeren. Verzet tegen de zending was volgens Van Nes in feite een zonde. Het was vanuit algemeen menselijk standpunt een recht. Maar bezien vanuit het standpunt van 'Gods Openbaring', was het verzet een bestrijding van 'Gods Waarheid' en daardoor de bestrijding van God zelf.⁶² De weg naar de zaligheid mocht dan voor de Joden nog openstaan, zij moesten deze kans op verlossing wel aangrijpen. De ontkenning in het heden was als het ware een volharding in de zonde, die hen naar de ondergang zou leiden.

Van Nes was van mening dat er geen ethische waarden op het spel kwamen te staan bij een krachtige en doelbewuste zending. Zo benaderde hij ook kinderen met *De Messiasbode*, via de rubriek 'Voor het jonge volkje' die door de Rotterdamse onderwijzeres S. Groeneweg

⁶¹ Afschrift van brief van J. van Nes aan Mej. Frank van 1918. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 588.

⁶² J. van Nes, 'Die hulp moet het Jodendom niet willen aanvaarden', *De Messiasbode* 50 (15 juni 1921) 3.

werd verzorgd.⁶³ In de figuur van ‘Tante Hanna’ formuleerde zij prijsvragen, die bedoeld waren om kinderen spelenderwijs met de bijbel bekend te maken. Haar ‘neefjes en nichtjes’ werden verzocht hun oplossingen te sturen naar drukkerij ‘Libertas’ aan de Goudsesingel in Rotterdam en daarbij ook hun naam, leeftijd, woonplaats en schuilnaam te vermelden. Dat laatste was nodig, zodat alleen de kinderen zelf wisten wat Tante Hanna in de rubriek over hen schreef. Zij noemden zichzelf bijvoorbeeld ‘Papegaai’ of ‘Sneeuwkllokje’ en werden door Tante Hanna in haar rubriek aangesproken op hun brieven, die gezien haar reactie ook vaak persoonlijke belevenissen bevatten.⁶⁴ Als beloning deelde Tante Hanna cadeautjes uit, zoals kinderboeken, die naar de prijswinnaars werden opgestuurd. Van Nes liet de deputaten in 1922 weten dat ongeveer dertig joodse kinderen maandelijks een goede oplossing inzonden.⁶⁵

Over de benadering van kinderen is met betrekking tot de gereformeerde Jodenzending altijd de meeste ophef geweest.⁶⁶ Sommigen dacht dat Tante Hanna een pseudoniem was voor Van Nes zelf en de schuilnamen waren verzonnen om met gefingeerde joodse neefjes en nichtjes te corresponderen.⁶⁷ Anderen vonden de schuilnamen zeer kwalijk, omdat daardoor in het geheim contacten met kinderen konden worden gelegd. Ook werd Van Nes afgeschilderd als een kinderlokker, die minderjarigen van hun ouders wilde losrukken. Van Nes bestreed deze beschuldigingen uiteraard. Hij noemde het zelfs laster.⁶⁸ *De Messiasbode* werd toegestuurd aan de ouders en dus werd er niets achter hun rug om gedaan. Indien er een prijs werd gewonnen, werd dat de ouders van het kind toegezonden onder de eigen naam en adres. Hij zag daarom bepaald geen reden voor verandering van aanpak. De weerstand uit joodse hoek duidde er naar zijn mening op dat de zending doeltreffend was, omdat de joden deze blijkbaar niet konden negeren. Daarom riep Van Nes de joden op om op een eerlijke manier tegen de zending in te gaan, bijvoorbeeld op openbare vergaderingen zonder valse aantijgingen. Hij achtte de verspreiding van onwaarheden en laster het jodendom onwaardig.⁶⁹

Vanaf de oprichting van *De Messiasbode* in 1917 tot het verschijningsverbod van het blad in september 1940 steeg de oplage van maandelijks 5.000 naar ongeveer 30.000 aan

⁶³ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten over 29 december 1939-29 mei 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

⁶⁴ S. Groeneweg ‘Voor het jonge volkje’, *De Messiasbode* 235 (18 november 1936).

⁶⁵ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 161.

⁶⁶ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 125.

⁶⁷ J. van Nes, ‘Tante Hanna’, *De Messiasbode* 52 (17 augustus 1921) 3.

⁶⁸ J. van Nes, ‘Laster’, *De Messiasbode* 71 (21 maart 1921).

⁶⁹ J. van Nes, ‘Die hulp moet het Jodendom niet willen aanvaarden’, *De Messiasbode* 50 (15 juni 1921) 3.

joodse adressen verzonden exemplaren.⁷⁰ Deze toename werd bereikt, doordat Van Nes de kerkeraden met enquêtes bestookte om joodse adressenlijsten samen te stellen.⁷¹ Ook werden er adressen verzameld uit advertenties uit liberale en joodse dagbladen.⁷² De post was soms opmerkelijk behulpzaam als *De Messiasbode* verkeerd geadresseerd was. Het blad kwam dan bijvoorbeeld retour met een suggestie waar de betreffende mensen heen waren verhuisd of waar eventueel informatie kon worden ingewonnen. Vanaf 1935 stelde Van Nes bovendien huisbezoekcommissies samen, die niet alleen op huisbezoek gingen, maar ook controleerden of de adresgegevens van andere in die gemeente woonachtige joden nog kloppend waren.⁷³

Hoewel Van Nes dus op allerlei manieren probeerde de woonplaatsen van de joden in kaart te brengen, vond hij op een gegeven moment toch dat dit nog beter kon. Gezien het vele verhuizen van de joden was het moeilijk hen steeds opnieuw te traceren. Daarom vatte Van Nes het plan op om in de verschillende gemeenten een abonnement op de Burgerlijke Stand af te sluiten, zodat hij minder joden uit het oog zou verliezen.⁷⁴ Dit werd hem echter niet overal toegestaan. Bepaalde gemeenten, zoals Amsterdam en Haarlem, zagen geen bezwaar in de verstrekking van dergelijke gegevens, maar de Burgerlijke Stand van Den Haag dacht er in 1938 duidelijk anders over. Zij lieten fijntjes weten geen inlichtingen voor het doel van de Gereformeerde Jodenzending te willen verstrekken.⁷⁵ Van Nes liet het daar uiteraard niet zomaar bij zitten. Hij schreef het College van Burgemeester en Wethouders van Den Haag een lange beargumenteerde brief, waarmee hij hen probeerde te overtuigen tot de herziening van het ingenomen standpunt.⁷⁶

Het meest opvallend aan deze brief was de woede, waarmee Van Nes zijn woorden neerschreef. Hij stelde dat een ‘blijvende weigering’ ter wille van joodse bezwaren, bij eventuele bekendwording wel eens schadelijk voor de joden zou kunnen zijn. Een weigering zou namelijk voedsel kunnen geven aan anti-joodse bewegingen om achter de gemeente joodse invloeden te vermoeden. Van Nes draaide de zaak dus gemakkelijk om en stelde dat

⁷⁰ J. van Nes, ‘Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd’, in: Th. Delleman, Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie (Kampen: Kok 1950) 131-189 145.

⁷¹ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 3 juli 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

⁷² G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 116.

⁷³ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 23 januari-20 april 1935. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

⁷⁴ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 23 januari-20 april 1935. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

⁷⁵ Bericht van de afdelingschef P.C. Wesseling van ‘Bevolking, Verkiezingen en Burgerlijke Stand’ aan J. van Nes van 8 juni 1938. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

⁷⁶ Afschrift van brief van J. van Nes aan het College van Burgemeester en Wethouders der gemeente 's Gravenhage van 10 juni 1938. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

het schadelijk voor de joden zou zijn over hen geen informatie te verstrekken ten behoeve van de Gereformeerde Jodenzending.

In een poging de naam van zijn blad te zuiveren schreef hij bovendien dat het hem vanwege zijn twintig jaar lange ervaring met *De Messiasbode* denkbeeldig leek dat er klachten zouden komen over het verstrekken aan de GKN van gegevens over de joden. Want de bron zou immers niet worden blootgegeven en bovendien had nog nooit een jood zich erover beklaagd dat de zending over zijn adres beschikte. Volgens Van Nes werd *De Messiasbode* wegens zijn 'mildere gezindheid' juist in een tijd van vijandschap door veel joden op prijs gesteld.

Een waarheidsgetrouwe voorstelling van zaken was dit natuurlijk niet. Hoewel de barre tijd voor en tijdens de bezetting een grotere ontvankelijkheid van de joden voor de christelijke boodschap tot gevolg had, bleef er altijd een meerderheid bestaan die met de zending niets te maken wilde hebben.⁷⁷ Vele joden gingen over tot het schrijven van brieven aan Van Nes om hem erop te wijzen niet van zijn blad gediend te zijn. Zo schreef G.C. Moses bijvoorbeeld aan Van Nes dat zij de zendingscommissie al eens geschreven had niet geïnteresseerd te zijn in zijn krant, maar dat de commissie in de toezending ervan bleef volharden.⁷⁸ Ze schreef dat dit echter niet belangrijk was, omdat zij het de volgende keer in duizend snippers zou verscheuren en in de kachel zou gooien. Een christen die een jood trachtte te bekeren, was wat haar betreft gelijk aan een Hitler, 'die eerst de Joden vreeselijk zou martelen en pogrommeeren (ook een Katholiek-Christelijke uitvinding) en hen er dan toe zou dwingen, Nazi te worden.'

Op de brieven die Van Nes ontving, trachtte hij altijd rustig en gemoedelijk te reageren. Hij probeerde de brieven schrijver van zijn respectvolle motieven te overtuigen en citeerde bijbelse teksten om zijn religieuze gelijk te onderbouwen. Altijd weer wees hij op onvermoeibare wijze op de noodzaak om Jezus Christus te erkennen als de ware messias en toe te treden tot het christendom. Die noodzaak was volgens hem een waarheid, waar niets aan af kon worden gedaan. Vaak gaf hij aan het Nieuwe Testament en zijn eigen *Het Jodendom* te zullen opsturen, en sprak dan de hoop uit daar in volgende correspondentie over te kunnen spreken. Op beledigingen reageerde hij over het algemeen vrij gevat. Aan Moses, de vrouw van de uitspraken in de alinea hierboven, schreef hij bijvoorbeeld dat de correspondentie aangenamer zou zijn, indien hij niet op onbeschaafde uitdrukkingen stuitte:

⁷⁷ J. van Nes, 'Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd', in: Th. Delleman, Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie (Kampen: Kok 1950) 131-189 151.

⁷⁸ Brief van mej. G.C. Moses aan J. van Nes van 21 maart 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

‘ Een dergelijk onaangenaam optreden, als nu ook weer door U, heeft de Joden in verhouding tot anderen al zoo vaak geschaad. Waarom zou U niet volkomen beleefd zijn? Dat moet U toch ook meer zelfrespect geven?’⁷⁹

Ook probeerde Van Nes wel eens de sympathie van de brieven-schrijver op te wekken door wat persoonlijker te worden. Hij schreef dan bijvoorbeeld dat hij ondanks de slechte situatie van zijn vrouw toch niet wanhoopte vanwege ‘de blijde zekerheid, dat Jezus, de Messias, die zich gaf in den dood, is opgestaan uit Zijn graf en leeft, om ook ons te zegenen en te verblijden.’⁸⁰ Door zijn eigen leed uit de doeken te doen, probeerde hij waarschijnlijk te relateren aan het leed van de joden en hen te overtuigen tot de troostende werking van het christelijke geloof.

Toen de situatie in Duitsland een steeds groter schrikbeeld begon te vormen, werden de waarschuwingen en oproepen aan de joden om zich tot het christendom te bekeren door Van Nes in *De Messiasbode* geïntensiveerd. Aan ongehoorzaamheid zou volgens Van Nes de mensheid te gronde gaan. Uit het verzet tegen Gods wil, was immers de ellende geboren.⁸¹ Op den duur werd er in *De Messiasbode* steeds vaker een direct verband met de actualiteit gelegd. ‘De Jooden zijn in zoo bitteren nood. Zij moeten het, als zij het willen zien, erkennen, dat over hen gekomen is, wat de Heere toezegde, bij het verlaten van Hem, bij het niet vreezen van Hem...’ De joden moesten tot het besef komen dat hun situatie onhoudbaar was tegenover God. Er was maar één manier om aan het gericht te ontkomen en dat was door de ware beschermer Jezus Christus in de armen te sluiten. Elke andere manier van geluk was maar schijn. ‘Mogen zij, die God niet dienen, die zich van Hem afkeeren, al een tijdlang voorspoed hebben, blijvend is hun geluk niet. In het gericht Gods komen zij om.’⁸²

Hoewel de Joden-zending de gehele bezettingsperiode mocht doorgaan, omdat het door de Duitsers onder kerkelijke activiteiten werd geschaard, werd *De Messiasbode* vanaf september 1940 verboden.⁸³ De precieze reden hiervoor werd niet prijsgegeven, maar er zouden oude nummers openlijk zijn verspreid, waarin iets stond dat niet vleidend was voor

⁷⁹ Brief van J. van Nes aan mej. Moses van 22 maart 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

⁸⁰ Brief van J. van Nes aan mej. Moses van 22 maart 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 587.

⁸¹ J. van Nes, ‘O, land, land, land! Hoor des Heeren Woord!’, *De Messiasbode* 261 (18 januari 1939) 1.

⁸² J. van Nes, ‘De echte beschermer’, *De Messiasbode* 278 (juli 1940) 1.

⁸³ J. van Nes, ‘Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd’, in: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen: Kok 1950) 131-189 147.

Hitler.⁸⁴ Of dat waar was, wist Van Nes niet. De officiële verspreiders van het blad hadden er in ieder geval niets mee te maken gehad. Hij vermoedde dat een ‘verraderlijk optreden’ van tegenstanders van de Jodenzending er een belangrijke rol in hadden gespeeld. In beroep gaan hielp niet meer. Dat had volgens Van Nes te maken met het feit dat de publicaties speciaal voor de joodse lezers bedoeld waren. De Duitsers stonden immers weinig genadig tegenover alles wat maar enigszins op het welzijn van de joden bedacht was. Van Nes geeft met de laatste redenering aan dat het doel van *De Messiasbode* naar zijn mening in het welzijn van de joden lag. Volgens hem hadden meerdere joodse lezers en lezeressen er geestelijke versterking door ontvangen.

Na het verbod op *De Messiasbode*, werd er naar andere communicatiekanalen gezocht om de Jodenzending enigszins in stand te houden. Tot februari 1942 was in ieder geval *Het Zendingsblad* er nog. Op 19 februari ontving de redactie echter het bericht dat het blad, dat uit vier kleine bladzijden per twee maanden bestond, wegens ‘papierschaarste’ geen papier meer aangeleverd zou krijgen.⁸⁵ Met bladen als *De Elisabethbode* trachtte Van Nes gedurende de bezetting toch nog de joden te bereiken.⁸⁶ Dit werd lastiger door het wegvallen van zijn administrateur Veldhuis Kroeze.⁸⁷ Na de oorlogsverklaring van de Verenigde Staten (VS) aan Duitsland, werd deze op 10 december 1941 in het huis van Van Nes gearresteerd, vanwege zijn Amerikaanse geboorte. Van Nes’ tegenwerpingen waren zinloos. Deze plotselinge gevangenneming, die een jaar zou duren, maakte het een stuk gecompliceerder om de verzending van bladen naar zoveel adressen te regelen.⁸⁸ Hij had daarom de hulp van zijn gehele gezin nodig, om de adressenstroken te schrijven en de bladen op tijd te verzenden. Vooral zijn dochter Co zou vanwege haar typediploma een grote steun voor hem zijn.

Door Van Nes werd ook het initiatief gesteund van het Comité voor Bijbel-Actie, die hij van zoveel mogelijk joodse adressen voorzag.⁸⁹ Hierdoor kon het comité aan joden kaarten sturen, waarin aangeboden werd gratis het Nieuwe Testament toe te zenden. De joden hoefden de kaart alleen terug te sturen om er één te ontvangen, of konden er eenvoudigweg geen gehoor aan geven. Het verschaftte Van Nes grote blijdschap dat velen van de joden om

⁸⁴ J. van Nes, ‘Bij ons weer verschijnen’, *De Messiasbode* 280 (december 1945) 1.

⁸⁵ Brief van directeur J. Smit van de Sectie Grafische Industrie van het Rijksbureau voor Verwerkende Industrieën, aan de redactie van het *Zendingsblad* van 19 februari 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 387.

⁸⁶ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten over 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

⁸⁷ De voorletters van Veldhuis Kroeze waren helaas in de stukken niet te achterhalen.

⁸⁸ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten over 25 september-31 december 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

⁸⁹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten over 1 januari-25 september 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

een Nieuw Testament vroegen. Hij ontving zo een hele lading nieuwe adressen van mogelijk geïnteresseerden. Dit leek Van Nes een efficiënte manier om joden te traceren die positief tegenover het christendom stonden. Dat was met *De Messiasbode*, die vooral veel vijandigheid opleverde, nooit gelukt. Volgens Van Nes kwam dit, doordat veel gunstig gezinden zich van een reactie hadden onthouden. Zij durfden wellicht voor hun interesse nog niet openlijk uit te komen, omdat dit vervelende reacties binnen de joodse gemeenschap teweeg zou kunnen brengen. *De Messiasbode* had zijn vruchten desalniettemin afgeworpen en nu werd het tijd om te oogsten.

Van Nes benadrukte echter wel dat hierbij voorzichtigheid was geboden. De Gereformeerde Jodenzending mocht niet met het initiatief van de bijbel-actie vereenzelvigd worden, omdat mensen buiten de anonimiteit mogelijk niet meer tot bestelling van de bijbels zouden overgaan. Tijdens de huisbezoeken mocht de actie daarom niet worden besproken, tenzij de mensen zelf over hun Nieuwe Testament zouden beginnen te praten. Nadat met de mensen van de bestellingen was gesproken, moest Van Nes echter zijn goede hoop laten varen en erkennen dat belangstelling niet altijd het motief was geweest voor de aanvraag van het Nieuwe Testament. Vooral angst voor de toekomst had daarbij een grote rol gespeeld.⁹⁰

Openbare ontmoetingen

Met betrekking tot het joodse contact deed Van Nes er alles aan om de zending te propageren. Tot aan de bezettingsjaren hield hij vaak openbare lezingen in plaatsen waar veel joden woonden. De bedoeling was om hierdoor openlijk te kunnen debatteren. De joden stonden hier over het algemeen niet welwillend tegenover. Van Nes werd als een bedreiging gezien, die afbreuk wilde doen aan de joodse identiteit. Zijn bijeenkomsten liepen daarom regelmatig uit op consternatie binnen de zaal, of op een minimale joodse opkomst.⁹¹ De joden die de discussie wilden aangaan, werden vaak tegengehouden door anderen die bij de deuren van de gebouwen postten om hen te waarschuwen niet naar binnen te gaan.⁹² Zo was er ook een beweging opgericht 'Mikweih Jisroeil' door E. Italie, die het als zijn taak zag zich te verzetten tegen de Jodenzending.⁹³ De joden werden hierdoor en door waarschuwingen in de weekbladen, effectief weggehouden van de vergaderingen. Maar ook eerdere ervaring met de

⁹⁰ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten over 1 januari-15 mei 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

⁹¹ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 173.

⁹² J. van Nes, 'Een verrassende bemoediging', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden 35 (maart 1927) 7.

⁹³ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 173.

lezingen deed de joden thuisblijven. Er was van een ware interactieve gedachtewisseling namelijk helemaal geen sprake. Van Nes was het grootste gedeelte van de tijd aan het woord en was een zeer kundige spreker. Hierdoor was een gelijkwaardig debat nu eenmaal nooit de uitkomst van zo'n ontmoeting. Het gaf de joden slechts de mogelijkheid tot een 'schijnoffensief', gezien het feit dat een zendingsstrijder toch niet tot concessies bereid was.⁹⁴

Het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* was een blad waarin regelmatig ingezonden brieven werden geplaatst met opvattingen over het verzet tegen de Jodenzending. Sommigen vonden dat de dialoog altijd open moest blijven en dat oproerkraaiers zich vooral verre van de bijeenkomsten dienden te houden. Anderen zagen Van Nes als een belager van het jodendom, die de joden als minderwaardig beschouwde. Hij werd zelfs een fanatiekeling genoemd, 'een gotspe, die de spuigaten uitloopt.'⁹⁵ Met Van Nes was geen gehoor en wederhoor mogelijk. Dat was boter aan de galg smeren. Zij hekelden daarom de naïeve verzetsmethode van het debat en drongen aan op een boycot van Van Nes' lezingen.

Van Nes zag op een gegeven moment wel in dat hij met de lezingen weinig effect oogstte.⁹⁶ Het bleek niet het meest geschikte middel om met de joden in contact te komen. Hij begon daarom al snel zijn aandacht te verleggen naar andere zaken, zoals het huisbezoek. In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* werd deze koerswijziging ook opgemerkt. Italicie zag het voor de joden somber in. Volgens hem waren de huisbezoeken vanwege hun heimelijke karakter gevaarlijker dan de openbare optredens. Hij zag de Jodenzending als een besmettelijke plaag en vergeleek deze met melaatsheid.⁹⁷ Van Nes werd ervan verdacht vooral in de arme wijken langs de deuren te gaan, om joden te lokken met materiële zaken. Door Italicie en door anderen werd er in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* opgeroepen tot actief verzet.⁹⁸ De minder gegoede joden in de grote steden, die het meest leken open te staan voor de trakterende benadering van de Jodenzending, moesten worden bezocht door geloofsgenoten. Hen moest op het hart worden gedrukt, op hun kinderen te passen en de initiatieven van de zending links te laten liggen.

Van Nes liet zich door de tegenstand niet ontmoedigen en begon in 1928 ook met redevoeringen over de radio. Bij de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging (NCRV) gaf Van Nes op zes achtereenvolgende maandagavonden van kwart over zes tot zeven uur een

⁹⁴ I. van Rijs, 'De moré G. de Lange en de zending', *Nieuw Israëlitisch Weekblad* LIV 38 (14 februari 1919).

⁹⁵ 'De zending onder de Joden', *Nieuw Israëlitisch Weekblad* LIV 34 (17 januari 1919).

⁹⁶ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 126.

⁹⁷ E. Italicie, 'Wachters, waakt!', *Nieuw Israëlitisch Weekblad* LIV 48 (25 april 1919).

⁹⁸ I. van Rijs, 'De zending onder de Joden te Amsterdam', *Nieuw Israëlitisch Weekblad* LIV 33 (10 januari 1919).

cursus over het jodendom.⁹⁹ Op 12 december 1927 mocht Van Nes zijn publiek alvast uitproberen met een rede over Chanoeka feest en kerstfeest. Dit trok meteen grote aandacht. De joden waren er zeer verontwaardigd over, dat hij het nu via de radio probeerde. In het blad de *Vrijdagavond* werd zelfs aangedrongen op een radio-verbod voor Van Nes en in andere bladen werd de raad gegeven in elk geval niet te luisteren. Van Nes reageerde triomfantelijk: ‘Uit dit optreden den Joden blijkt, welk een gevaarlijk middel zij Radio-spreekbeurten achten. Daarbij kunnen de Joden niet door posters tegengehouden worden!’¹⁰⁰

Hoewel Van Nes tot aan de Duitse bezetting bleef doorgaan met het geven van openbare lezingen, was er wel sprake van een verschuiving in de inhoud. In de jaren dertig liet hij vaker het gevaar van het antisemitisme aan bod komen en besprak wat er in Duitsland gebeurde. Hier was over het algemeen wel joodse interesse voor. In de oorlogstijd werd het uiteraard in verband met het gevaar voor razzia’s bijna onmogelijk om nog lezingen te geven. Maar uit de rapporten van Van Nes blijkt dat er ook voor de oorlog al rekening moest worden gehouden met ordeverstoring door NSB’ers, die zich tussen de joden in de zaal schaarden.¹⁰¹ Gelukkig had hij dit in februari 1940 voorzien, toen hij sprak over ‘Het Jodendom in den oorlogsbrand’. De politie was van tevoren gewaarschuwd en toen er een groep NSB’ers opstond, werd er onmiddellijk gereageerd door rechercheurs die zich in de zaal tussen het publiek bevonden. De onruststokers werden binnen ‘een mum van tijd’ uit de zaal verwijderd.

‘Mirjam’

Een ander vast onderdeel van de zendingsarbeid was Van Nes’ samenwerking met het in Den Haag in 1902 opgerichte ‘Mirjam’. Dat was een aan de Gereformeerde Kerk verbonden damesvereniging, die met een missionair doel samenkomsten organiseerde voor de joodse jeugd.¹⁰² Behalve het eerste ‘Mirjamschooltje’ op het Groenewegje, wilde Van Nes er in 1928 nog één bij op de Wesselsstraat, in Den Haag West.¹⁰³ Met het oog op de nieuwe jodenwijk die daar werd gebouwd, was er al vooronderzoek gedaan naar de interesse van joodse

⁹⁹ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 3 januari 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹⁰⁰ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 3 januari 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹⁰¹ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 29 december 1939-29 mei 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹⁰² G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 113.

¹⁰³ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 1 juli-30 september 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

kinderen in die buurt. De resultaten waren positief, wat Van Nes deed besluiten het nieuwe zendingslokaal zo snel mogelijk in gebruik te nemen.

De joden werden voor de ‘Mirjam-activiteiten’ uitgenodigd door middel van kaartjes in de brievenbus, waarop stond dat er gratis verstel- en handwerk cursussen werden aangeboden voor de kinderen.¹⁰⁴ Niet iedereen zal altijd geweten hebben wat de ‘Mirjam’-samenkomsten precies inhielden en lieten hun kinderen er graag naar toe gaan. Zo waren ze in ieder geval van de straat. Van Nes was daarom voorzichtig, om de kinderen niet meteen af te schrikken. In zijn rapport aan de deputaten van het eerste kwartaal van 1935 schreef hij dat zuster Mulder iets had gedaan dat zij beter had kunnen nalaten.¹⁰⁵ Zij wilde een groepje jongens meteen al een versje leren, waarin de naam van Jezus Christus voorkwam. Eén van de jongens antwoordde daarop dat hij dat niet leren mocht. Jammer genoeg kwamen de jongens na die middag ook niet meer terug. Het was volgens Van Nes tactisch juist geweest als Mulder eerst het terrein had verkend en alleen nog maar over het Oude Testament had gesproken. Hij verweet het zichzelf dat hij haar niet uitdrukkelijker voor iets dergelijks had gewaarschuwd. Mulder liet het er niet bij zitten en stuurde tal van uitnodigingen, steeds weer naar andere adressen, maar moest enkele weken vergeefs op ‘jodenkinderen’ wachten. Van Nes had wel bewondering voor haar volharding en ook voor haar moed om in de jodenwijk de uitnodigingen zelf te verspreiden. Blijkbaar was de vijandigheid van de joden dermate groot, dat hij dit van lef vond getuigen. Ondanks haar inzet kwamen de jongetjes echter niet meer terug. Hun ouders zullen daar waarschijnlijk wel een stokje voor hebben gestoken.

In de jaren dertig werden met ongeveer twintig samenkomsten per week, in de beide zendingslokalen circa tachtig personen bereikt.¹⁰⁶ Er kwamen niet alleen joodse kinderen, maar ook volwassenen op af. Eenmaal binnen werden zij aangenaam bezig gehouden door een staf van zusters en broeders met spelletjes, tekenen, handvaardigheid en naaicursussen. En natuurlijk werd hen ondertussen verteld over Jezus Christus, werd er voorgelezen en werden er liederen gezonden. De band met de zusters was er volgens Van Nes een van ‘grote vertrouwelijkheid’.¹⁰⁷ Met sommige kinderen was er wel eens moeite wat het gedrag betreft. Van Nes nam het hen niet kwalijk. Zij kwamen volgens hem uit een omgeving waar dikwijls

¹⁰⁴ ‘Een ernstige waarschuwing’, Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 24 (8 november 1918).

¹⁰⁵ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 23 januari-20 april 1935. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹⁰⁶ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 23 januari-20 april 1935. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹⁰⁷ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van april-juni 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

weinig gevoel voor orde en gezag heerste. Maar de eenvoudige tuchtmaatregelen waren meestal voldoende om hen tot beter gedrag te brengen.

De joodse gemeenschap probeerde de samenkomsten tegen te gaan, door net als bij de lezingen voor de deuren van de lokalen te posten en waarschuwingen in de dagbladen te publiceren.¹⁰⁸ Deze felle tegenstand zorgde er volgens Van Nes in 1928 wel voor dat het aantal belangstellende kinderen wat geslonken was, maar toch waren er daarna ook weer veel kinderen teruggekomen.¹⁰⁹ Hij had goede hoop dat het verzet vanzelf weer zou afnemen.

Hoewel de bijeenkomsten over het algemeen ordelijk verliepen, gebeurde er een enkele keer iets bij het zendingslokaal dat uit de hand liep.¹¹⁰ Zo stond er één bewuste avond een joodse jongeman in de gang, die verloofd was geweest met een meisje dat op de bijeenkomst in het zendingslokaal was. Blijkbaar kon hij niet begrijpen dat zij de Zendingsschool bezocht. Hij was onder invloed van sterke drank en had gepoogd om binnen te komen en zijn woede op zijn ex-geliefde te koelen. Men had hem maar net buiten de zaal kunnen houden. “Mij kan geen mensch bekeeren!”, riep hij uit. Toen Van Nes daarop antwoordde dat hij daarin volkomen gelijk had, want dat God dat alleen kon, riep hij: “Ja, en dat is de ene God, die daar – en hij wees omhoog – woont!” Uiteindelijk is door politietoezicht voorkomen dat er verder nog scènes bij het lokaal voorkwamen.

Behalve de normale bijeenkomsten, werden er door ‘Mirjam’ voor de joden ook speciale festiviteiten en uitjes georganiseerd. Van Nes was van mening dat zulke dagen van ‘gemeenschappelijk uitgaan’ zeer goed waren voor de versterking van de band met de joden.¹¹¹ Voor de ouderen waren er de dia-voorstellingen, waarin mooie bijbelse platen werden vertoond en Van Nes vertelde over de zending en over zijn reiservaringen. Ook werden er uitstapjes georganiseerd, bijvoorbeeld pannenkoeken eten met de kinderen of naar diergaarde Blijdorp in Rotterdam.¹¹² Ten gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de koningin werd er zelfs in september 1928 een oranje-avond georganiseerd in het zendingslokaal. Van Nes was gelukkig met het geopenbaarde enthousiasme:

¹⁰⁸ ‘Een ernstige waarschuwing’, Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 24 (8 november 1918).

¹⁰⁹ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 1 juli-30 september 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹⁰ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van april-juni 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹¹ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van januari-maart 1929. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹² R. Bakker, ‘Een middagje uit’, Het Zendingblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXI 4 (augustus 1938) 27.

‘Wat hadden zij zich prachtig in ’t Oranje gestoken! Schier van ’t hoofd tot de voeten! Zij luisterden aandachtig, toen ik hen van onze koningin en de Oranjes vertelde en van de koning Israëls, onzen Heere Jezus Christus. En later zongen zij vaderlandse liederen. De onderwijzers [...] gaven muziek. De tijd vloog om.’¹¹³

Huisbezoek

De praktijk van het huisbezoek werd in de loop der jaren aanzienlijk uitgebreid. Tot in de jaren dertig hadden verschillende predikanten in de gemeenten de huisbezoeken voor hun rekening genomen, maar had de arbeid nooit echt een stelselmatig karakter ontplooid.¹¹⁴ Van Nes wilde de druk opvoeren. Door wat er allemaal in Duitsland gebeurde, ontstond er bij de joden door de vrees voor de toekomst een grotere bereidwilligheid om geestelijke zaken te bespreken. Van Nes wees er echter op dat men voorzichtig moest zijn met wie tot de Gereformeerde Kerk zouden worden toegelaten. Deze toetredingen mochten niet zijn ingegeven door angst. Er moest sprake van een werkelijke belangstelling zijn. Men moest hier goed op letten en ook profiteren van de zich voordoende mogelijkheid om meer contact met de joden te verkrijgen.

Om die reden werd er een huisbezoekcommissie samengesteld die bestond uit broeders en zusters, die daarover verslag uitbrachten.¹¹⁵ Van Nes was erg enthousiast over de spreiding van de huisbezoeken. Eindelijk kon er meer doeltreffendheid worden toegepast. In zijn rapport over het eerste kwartaal van 1935 kaartte Van Nes evenwel aan dat het ook belangrijk was dat zich nog meer vrouwen voor het werk zouden aanmelden. Aan deze vrouwen zouden namelijk adressen van joodse dames kunnen worden gegeven, waar wellicht bezoek van heren minder op prijs zou worden gesteld.

De beschrijvingen van Van Nes' huisbezoeken lopen uiteen van beknopt en geestig naar uitgebreid en diepgaand. Als Van Nes niet werd binnengelaten en de mensen ongeïnteresseerd waren, typeerde hij ze in een paar steekwoorden, bijvoorbeeld: Man is communist of ongelovig. Maar ook merkte hij op of de mensen arm of rijk waren, orthodox of vrijzinnig, welk werk ze deden, wat de gezinssamenstelling was, of ze hartelijk waren, geïnteresseerd luisterden of vijandig deden. Vaak dichtte Van Nes de joden ook allerlei karaktereigenschappen toe. Hij kon blijkbaar in één oogopslag herkennen of iemand een

¹¹³ Afschrift van brief van J. van Nes aan generale deputaten van 27 september 1928. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹⁴ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 23 januari-20 april 1935. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹⁵ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 23 januari-20 april 1935. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

zelfvoldaan of vinnig karakter had. Een enkele keer schreef Van Nes zelfs dat de vrouw hem wat achterlijk leek. Maar niet altijd was Van Nes zo negatief. Bij joden die Van Nes de gelegenheid gaven tot samenspraak kwam Van Nes altijd terug. Hij zag het als zijn taak deze mensen te overtuigen tot de Gereformeerde Kerk en bleef bidden dat zij het licht zouden zien. In zijn verslagen valt op dat velen hem deelgenoot maakten van wat er in hun leven gebeurde. Van Nes drong hen niet op confronterende manier zijn denkbeelden op, maar was meer een luisteraar geworden. Zo leek Van Nes met deze joden een vriendschappelijke band op te bouwen.

In zijn rapport over het eerste kwartaal van 1929 vertelde Van Nes bijvoorbeeld dat hij onverwachts op bezoek ging bij een joods gezin in Rotterdam waar hij al vaker was geweest.¹¹⁶ Eén van de dochters kwam hem dankbaar tegemoet gerend. Ze zei dat ze om zijn komst gebeden had, want haar zus had een lichte bloedvergiftiging en weigerde naar de dokter te gaan. Alle hoop was op Van Nes gevestigd om haar daar te krijgen. Nadat hij met haar gebeden had en na krachtig aandringen, ging zij eindelijk overstag en kwam alles toch nog goed.

Van Nes beschreef dit soort situaties uitvoerig in zijn rapporten. Wat opvalt is dat daarin op een gegeven moment steeds vaker dezelfde namen terugkeerden en hij steeds meer betrokken raakte. De joden waarmee Van Nes eerder contact had gehad, volgde hij tot in de ziekenhuizen. Hij kwam hen opzoeken op hun ziekbed en trad met hen in gebed, om voor hun gezondheid en zielenheil te bidden. Hoewel dit zeer zelden een bekering tot gevolg had, vonden zij in Van Nes een trouwe bezoeker. Een voorbeeld hiervan was meneer Lelyveld, van wie diverse kinderen op de samenkomsten van 'Mirjam' waren geweest.¹¹⁷ Na de dood van zijn vrouw was hij ziek geworden en erg achteruit gegaan. Toen Van Nes in 1940 op bezoek kwam in het ziekenhuis, toonde Lelyveld zich verblijd over het bezoek. Hij was stokdoof, maar samen bidden was nog wel mogelijk. Hij had daarom eerbiedig de handen gevouwen. Na afloop wist Van Nes niet of Lelyveld iets van zijn gebed gehoord had, maar de man prevelde een joods gebed waarin Van Nes hem niet wilde storen. Enkele dagen daarna was hij overleden.

Met het uitbreken van de oorlog neigde de functie van Van Nes steeds meer naar maatschappelijk werk. Vele joden waren geschokt door de tijden en sommigen hadden familieleden verloren die na de capitulatie van het Nederlandse leger zelfmoord hadden

¹¹⁶ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van januari-maart 1929. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹⁷ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 29 december 1939-29 mei 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

gepleegd of die in Duitsland om het leven gekomen waren.¹¹⁸ Door deze mensen te blijven bezoeken, werd Van Nes voor sommige joden een vertrouwenspersoon aan wie zij persoonlijke verhalen vertelden en was hij ook een boodschapper naar de buitenwereld. Zo had een vluchteling uit Duitsland, de ernstig zieke mevrouw Kratzenstein door haar trieste geschiedenis een grote indruk op hem gemaakt.¹¹⁹ Haar man was in haar armen gestorven, nadat hij wegens een te hoge leeftijd in 1938 uit het concentratiekamp Buchenwald was ontslagen. Hij was dusdanig mishandeld dat er een rib in zijn longen gedrongen was en hij bij thuiskomst overleed. Door de verschrikkelijke dood van haar man had de vrouw bijna zelfmoord gepleegd. Haar zoon had dit echter voorkomen.

Op haar sterfbed was de laatste wens van de eenzame weduwe haar zoon nog eenmaal te zien. Hij was als enige in Nederland gebleven en was naar Zeist geëvacueerd.¹²⁰ Omdat de Duitsers geen toestemming gaven voor diens verlof, ging Van Nes erheen om de zoon over zijn moeder te vertellen en om zijn moeder daarna zijn directe berichten over te kunnen brengen. Zo kon hij haar toch nog wat troost bieden in haar laatste dagen. Tot het moment dat zij stierf zou Van Nes haar regelmatig bezoeken en ging ook naar haar begrafenis. De joodse lijkdienaren hadden hem daar een beetje bevreemdend aangekeken, maar de familie kwam hem na de begrafenis gelukkig bedanken voor de steun die Van Nes haar in haar lijden had gegeven.

Het uitbreken van de oorlog maakte Van Nes' functie als missionaris dus steeds moeilijker. Deze werd ook steeds lastiger af te bakenen. Hoewel zijn motief voor de bezoeken altijd bekering was geweest, had hij door zijn medeleven ook een troostende rol gekregen. Het deed hem goed verlichting te kunnen brengen in de misère, maar de individuele lasten van de joden die hij mee te dragen kreeg, vielen hem ook erg zwaar.¹²¹ Zijn werk bracht hem oog in oog met het joodse lijden, dat gedurende de oorlog alleen maar zou groeien. Het bracht hem een grote innerlijke strijd, welke in het volgende hoofdstuk aan bod komt.

¹¹⁸ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 29 december 1939-29 mei 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

¹¹⁹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 1 januari-25 september 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹²⁰ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 1 januari-25 september 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹²¹ Rapport (klad) van J. van Nes aan generale deputaten van 29 december 1939-29 mei 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 589.

3. Angstige tijden

Tegen antisemitisme

Van Nes had door het veelvuldig bezoek van internationale zendingsconferenties veel contacten met het buitenland en had ook sinds zijn bevestiging als missionair predikant een nauwe band opgebouwd met Duitsland in de jaren van zijn opleiding aan het Institutum Judaicum Delitzschianum. Dit zorgde ervoor dat hij zich reeds in een vroeg stadium zorgen begon te maken over de antisemitische geluiden. Al in *De Messiasbode* van 18 december 1918 besprak hij de Oost-Europese pogroms tegen de joden, als een ‘gruwel in de oogen des Heeren’.¹²² De kastijdingen van de joden gingen volgens hem niet buiten God om, maar waren een uitroep tot bekering van Israël. De pogroms hadden dus een zekere pedagogische strekking. Dit betekende volgens hem echter niet, dat de mensen die de joden martelden ongestraft zouden blijven. Hij drukte het de joden op het hart dat de werkelijke christenen die geloofden in Jezus Christus ‘vol afgrijzen’ de pogroms gadesloegen.

Met betrekking tot de almacht van God presenteerde Van Nes dus geen sluitend antwoord. Niet al het menselijk handelen kon aan God worden toegeschreven. Het antisemitisme diende hoe dan ook te worden tegengegaan. Het vormde een obstakel voor het winnen van de joden voor zijn boodschap.¹²³ De christenen moesten respectvol en liefdevol tegenover het volk staan dat de messias had voortgebracht.¹²⁴ Ze moesten de joden echter wel wijzen op de noodzakelijkheid van een keerpunt.¹²⁵ Het jodendom verkeerde volgens Van Nes in 1936 in een geestelijke crisis, die ten goede maar ook ten kwade zou kunnen uitpakken. De houding van de joden tegenover de ‘Verlosser’ die door God naar aarde was gestuurd, zou hierin de doorslag geven.

Hulp en verzet

Toen het nationaal-socialisme aan de macht kwam en de vluchtelingenstroom vanuit Duitsland in de jaren dertig op gang begon te komen, voelde Van Nes zich geroepen om de vluchtelingen hulp te bieden. Hij zag de hulp als een logische consequentie van de zending. Deze houding was in vooroorlogs Nederland niet vanzelfsprekend. Van Nes voelde zich onaangenaam verrast over de opmerkingen van christenen dat er toch genoeg rijke joden in

¹²² J. van Nes, ‘Pogroms tegen de Joden’, *De Messiasbode* 20 (18 december 1918) 1.

¹²³ G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (Kampen: Kok 1996) 119.

¹²⁴ J. van Nes, ‘Pogroms tegen de Joden’, *De Messiasbode* 20 (18 december 1918) 1.

¹²⁵ J. van Nes, ‘De crisis in het Jodendom’, *De Macedoniër* XL (1936).

Nederland waren die wel voor de eigen mensen konden zorgen.¹²⁶ Volgens hem kwam er een groot gebrek aan medeleven met de joden aan het licht. Daarom wees van Nes er opnieuw op in het *Zendingsblad* van 1938, dat er jegens de joden barmhartigheid moest worden betracht.¹²⁷ Dit zou ook de Jodenzending ten goede komen. Hartelijke liefde zou de joden terugbrengen tot God.

Voor hen die alles waren kwijt geraakt, was er zowel in geestelijke als in stoffelijke zin behoefte aan steun. Als gevolg van de Neurenberger rassenwetten in september 1935 kwam er een nieuwe stroom van vluchtelingen over de grens. Doordat de ‘raszuiverheid’ zich toen zelfs tot de grootouders moest uitstrekken, werd er een veel grotere groep bedreigd. Het aantal vluchtelingen zou gedurende de jaren voor de oorlog blijven toenemen. Er was, vaak in verband met gemengde huwelijken, ook een redelijk aantal gedoopte joden bij. Van D. Cohen van het Joodse Comité kwam er daarom een brief met de vraag of de protestanten niet mee wilden helpen met het bijeen brengen van geld.¹²⁸ Zo konden zij de ondersteuning van voornamelijk christen-joden op zich nemen tijdens het tijdelijk verblijf in Nederland en hen helpen met de emigratie naar een andere bestemming.¹²⁹

Om die reden werd een klein ‘Protestants Hulpcomité voor uitgewekenen om ras en geloof’ opgericht. Van Nes nam geregeld op vrijdagen het spreekuur voor zijn rekening en kon zo ook geestelijk contact met de vluchtelingen hebben.¹³⁰ Wegens geldgebrek was het echter niet altijd mogelijk om direct in stoffelijke zin hulp te bieden. Het hulpcomité deed goed werk, maar werd door een te klein gedeelte van protestants Nederland actief gesteund.¹³¹ Zo werd op een circulaire aan de kerkeraden met de oproep tot het bijeenbrengen van een bepaald bedrag voor de getroffen en in 1941 koel gereageerd.¹³² In een vervolgbrief, waarin het hulpcomité de kerken tot de orde riep, veronderstelde het dat de diaconieën en kerkeraden zich om ‘het droevig lot van deze, hunne mede-Christenen’ niet bekommerden. Van Nes zette

¹²⁶ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van oktober-december 1938. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 290.

¹²⁷ J. van Nes, ‘De nood der Joden en de Jodenzending’, *Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden* XXI 4 (augustus 1938) 28-29.

¹²⁸ G. van Roon, *‘Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941’* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973) 168.

¹²⁹ J. van Nes, ‘Ons werk’, *Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden* XXII 2 (april 1940)10-12.

¹³⁰ J. van Nes, ‘Ons werk’, *Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden* XXII 2 (april 1940)10-12.

¹³¹ G. van Roon, *‘Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941’* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973) 185.

¹³² Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen: Kok 1950) 532-534.

zich zeer in voor de collectes, waardoor hij van de Joodse Raad in 1941 een dankbetuiging ontving.¹³³

Behalve in de hoedanigheid van het Protestants Hulpcomité, drong Van Nes binnen de GKN ook aan op actie in interkerkelijk verband. Hij was van mening dat er een christelijk front moest worden gevormd tegen de antisemitische bezetter om op die manier sterker te kunnen staan.¹³⁴ De GKN had daar echter grote bezwaren tegen. Binnen de gereformeerde gelederen bestond er namelijk een grote angst voor het verlies van de eigen identiteit. Men wilde onder geen beding water bij de wijn doen met betrekking tot de inhoud. Dit bracht Van Nes in een moeilijk parket, gezien het feit dat hij wat betreft de samenwerking met andere kerken geneigd was verder te gaan, dan hem door de GKN werd toegestaan.¹³⁵

Een daadkrachtig verzet kon echter ook niet voortkomen uit de GKN zelf. De gebrekkige leiding als gevolg van de bestuurlijke structuur speelde daarbij een grote rol.¹³⁶ Daar de GKN niet in het bezit was van een permanent bestuursorgaan, maar over een synode beschikte die maar eens in de paar jaar vergaderde, bestonden er deputaten en adviescommissies. Deze moesten uiteraard verantwoording afleggen met betrekking tot hun besluitvorming, maar konden toch een zekere vrijheid genieten. Het probleem dat daardoor ontstond, was de totstandkoming van een oligarchische situatie, waarbij diverse vooraanstaanden regelmatig bij allerlei besluitvorming tegenover elkaar kwamen te staan. Deze verdeeldheid had tot gevolg dat er een botsing ontstond tussen mensen binnen de kerk die vonden dat de kerken krachtig verzet moesten plegen en anderen die de GKN wilden beschermen door de bezetter te vriend te houden.¹³⁷

In juni 1940 zorgde de Duitse bezetting uiteindelijk toch voor een toenadering tussen de kerken, wat een samenwerkingsverband tot gevolg had, dat tot dan toe niet voor mogelijk was gehouden: het Convent van Kerken¹³⁸ Deze bestond uit vertegenwoordigers van verschillende protestantse kerken, om een gemeenschappelijke houding te kunnen aannemen tegenover de bezetter. Nadat eind 1941 ook de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland hiermee ging samenwerken, werd de naam in 1942 veranderd in Interkerkelijk Overleg (IKO).¹³⁹ De

¹³³ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 1 januari-25 september 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 290.

¹³⁴ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 268.

¹³⁵ J.F.L. Bastiaanse, De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering I (Zoetermeer: Boekencentrum 1995) 301.

¹³⁶ G. van Roon, Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941 (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973) 280.

¹³⁷ G. van Roon, Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941 (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973) 286.

¹³⁸ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 340.

¹³⁹ A.J. Rasker, De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 284.

reden voor deze naamswijziging was vermoedelijk om bij de samenwerking met de rooms-katholieken zoveel mogelijk de suggestie van oecumene te vermijden.¹⁴⁰

Mede door de verdeeldheid binnen de afzonderlijke kerken en ook binnen het Convent was de interkerkelijke samenwerking er in het begin hoofdzakelijk op gericht om een conflict met de bezetter te vermijden en om de kerken te beschermen.¹⁴¹ De Duitse maatregelen zorgden er echter voor dat er langzamerhand steeds meer een verzetshouding werd aangenomen. Het eerste protest van het Convent werd op 24 oktober 1940 bij de rijkscommissaris aangetekend tegen de toepassing van de Ariërparagraaf bij ambtenaren.¹⁴² Dit eerste protest blonk echter niet uit in scherp verzet.¹⁴³ Pas na verloop van tijd werd de toon binnen de kerkelijke protesten feller en kwam het tot een confrontatie met de Duitse bezetter. Toen het dragen van de jodenster verplicht werd gesteld op 2 mei 1942, stuurde het IKO op 11 juli een protest-telegram aan Seyss-Inquart en diens medewerkers.¹⁴⁴ Dit leidde tot het uiteindelijke compromis dat de kerken werd aangeboden met betrekking tot de christen-joden. Alle joden die voor 1 januari 1941 in contact stonden met een christelijke kerk, zouden worden gevrijwaard van deportatie.¹⁴⁵ Hen zou een verklaring worden uitgereikt dat zij 'einer Christlichen Religion angehörig' waren, ook wel de Angehörigkeits-verklaring genoemd. Dit compromis betekende echter wel dat de kerken in feite niet meer konden opkomen voor de andere joden.¹⁴⁶

Lijdelijkheid

Een individuele factor voor de twijfel over de aan te nemen houding tegen de Duitse maatregelen, was de lijdelijkheid die binnen het gereformeerde denken heerste.¹⁴⁷ De jodenvervolgingen werden vaak gezien als de straf van God, die de joden over zichzelf hadden afgeroepen. Bovendien had het geloof in Gods almachtigheid en de totale overgave aan zijn hogere bedoelingen, al snel een houding van quietisme tot gevolg. Protest en berusting streden met name in het begin van de oorlog met elkaar om de voorrang.¹⁴⁸ Pas in de loop van de oorlog zouden veel gereformeerden tot praktische hulp overgaan aan de

¹⁴⁰ H.C. Endedijk, De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975 (Kampen: Kok 1992) 46.

¹⁴¹ G. van Roon, 'Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941 (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973) 279.

¹⁴² Doordat Ariërs een verklaring moesten ondertekenen dat zij Ariër waren, konden de joodse werknemers er gemakkelijk uitgefilterd worden en hun ontslag krijgen.

¹⁴³ H.C. Endedijk, De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975 (Kampen: Kok 1992) 44.

¹⁴⁴ A.J. Rasker, De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 286.

¹⁴⁵ H.C. Endedijk, De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975 (Kampen: Kok 1992) 64.

¹⁴⁶ A.J. Rasker, De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 286.

¹⁴⁷ H.C. Endedijk, De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975 (Kampen: Kok 1992) 36.

¹⁴⁸ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 348.

joden.¹⁴⁹ Deze hulp was veelal een individuele overweging tussen de gehoorzaamheid aan de bezetter en de het gebod van de naastenliefde.¹⁵⁰ Het strenge stramen van regels zorgde ervoor dat de gereformeerden in gewetensnood verkeerden. Moest er aan de regerende macht worden gehoorzaamd, ook als deze een bezettende macht inhield, welke zich van terreur bediende? Met de zorg voor joden en het opnemen van onderduikers kwamen de gereformeerden in conflict met het negende gebod, dat het spreken van de waarheid voorschreef. Was er een noodleugen toegestaan als het gebod van de naastenliefde in het gedrang kwam? De gewetensnood die hieruit voortvloeide was vooral een strijd van individuen. Er waren door de GKN geen richtlijnen voor uitgezet.

Na de oorlog bleek dat bij de gereformeerden die ongeveer 8 procent van de bevolking uitmaakten, circa een kwart van de onderduikers was ondergebracht.¹⁵¹ De meningen zijn verdeeld over de reden hiervan. Kwam dit doordat men binnen de Gereformeerde Kerken meer doordrongen was van de ernst van de situatie, omdat de jodenvervolgingen al die tijd waren gezien in het licht van Gods oordeel? Volgens de historicus J. Ridderbos had het onevenredig grote aantal onderduikers in gereformeerde gezinnen de sociale cohesie van de gereformeerde gemeenschap als oorzaak.¹⁵² Volgens hem lag het vooral aan de organisatie van de groep als een gesloten zuil, waardoor er een verzetshouding kon ontstaan die overdrachtelijk werd. Van Nes meende na de oorlog dat het vooral aan de krachtige Jodenzending had gelegen, dat er contact was tussen beide groepen en daardoor ook de uiteindelijke steun tot stand kwam. De historicus H.C. Endedijk is dat met Van Nes eens en stelt zelfs dat deze zijn tijd vooruit was in zijn liefdevolle benadering van de joden.¹⁵³

De zending in oorlogstijd

De Duitse bezetting had uiteraard zijn gevolgen voor de Jodenzending. De joden waren minder geneigd hun deuren te openen voor een huisbezoek, omdat zij op hun hoede waren voor vreemden.¹⁵⁴ Als Van Nes wel werd binnengelaten was de toon van zijn ontmoeting anders. Hij had de nadruk van zijn zendingsarbeid van strijdvaardigheid veel meer verlegd

¹⁴⁹ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 367.

¹⁵⁰ H.C. Endedijk, De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975 (Kampen: Kok 1992) 37.

¹⁵¹ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996).

¹⁵² J. Ridderbos, 'De mens als onderdeel van een groter geheel. Het belang van de (bevolkings-) groep bij de geschiedschrijving van de Duitse bezetting', in: G. Harinck, Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak 2005) 11-22 11.

¹⁵³ H.C. Endedijk, De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel I 1892-1936 (Kampen: Kok 1990) 221-222.

¹⁵⁴ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten over 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

naar barmhartigheid en het onopzettelijk zending bedrijven.¹⁵⁵ Dit deed hij door bijvoorbeeld te vertellen van de protesten van de kerken en door te vertellen over het eenzame protest tegen de Ariërparagraaf van het hoofd van de jeugddienst van het departement van sociale zaken, N. H. de Graaf.¹⁵⁶ Deze had in september 1940 zijn ontslag aangeboden, omdat hij vanuit het christelijke geloof weigerde een verklaring te tekenen die onderscheid zou maken tussen een jood en een niet-jood. Het was volgens hem in strijd met 'Gods Woord'.¹⁵⁷ Aan zijn medewerkers had hij over zijn motieven een afscheidsbrief gezonden. Van Nes was door het verzet van De Graaf zeer geïnspireerd geraakt en las de brief voor als voorbeeld van christelijk verzet en medeleven in de joodse gezinnen waar hij kwam.¹⁵⁸

In de zendingslokalen werd zoveel mogelijk geprobeerd om de bijeenkomsten doorgang te laten vinden. Hoewel de opkomst van de joden iets minder groot was, vanwege de angst voor razzia's en omdat sommige joden reeds waren afgevoerd, bleef een vast aantal joden de lokalen opzoeken. De broeders en zusters zaten volgens Van Nes niet bij de pakken neer, maar zetten met liefde en trouw hun werk voort.¹⁵⁹ Voor de joodse vrouwen en meisjes was de bijeenkomst naar de middag verplaatst, omdat zij zich in de avonduren liever niet meer op straat begaven. De Duitsers zouden zich gedurende de oorlog niet bemoeien met de kerkelijke aangelegenheid en zodoende waren de joden in de lokalen veilig. De zendingslokalen hadden zelfs nog, totdat de voorraad uitgeput was, beschikking over suiker van de Nederlandse Crisisdienst voor in de kopjes koffie en thee voor de joodse bezoekers.¹⁶⁰

Omdat Van Nes zich al snel na het begin van de oorlog niet meer met de fiets in de stad waagde, nam hij de tram naar huis. Maar later werden de tramdiensten al zo vroeg gestaakt, dat dit niet meer mogelijk was.¹⁶¹ Hij moest dan naar huis lopen door het donker of in het lokaal aan het Groenewegje blijven slapen. Daar werd voor hem een slaapplek klaargemaakt. Van Nes schreef in zijn rapport van mei-december dat hij zich dat ongemak

¹⁵⁵ J. van Nes, 'Droevige jaren...en toch jaren van rijken zegen!', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXVI 1 (januari 1946) 2-3.

¹⁵⁶ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 344.

¹⁵⁷ Afscheidswoord van N.H. de Graaf aan de medewerkers van de sociale jeugddienst op het departement van sociale zaken van 16 september 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁵⁸ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁵⁹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁶⁰ J. van Nes, 'Droevige jaren...en toch jaren van rijken zegen!', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXVI 1 (januari 1946) 2-3.

¹⁶¹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

liever getroostte dan de bijeenkomsten, die niet op een uur overdag konden worden geplaatst, niet te laten doorgaan.

Het was voor Van Nes niet gemakkelijk om voortdurend met het leed van de joden te worden geconfronteerd. In elk rapport in die jaren benadrukte hij dat het hem zwaar viel. Hij liet daarop echter altijd volgen dat het hem ook goed deed wat te kunnen betekenen: 'Wat 'n benauwend gevoel in zulk 'n tijd tusschen de Joden in hun ellende te moeten staan. Maar ook, hoe heerlijk, om in zulk een tijd den troost van het Evangelie onder Joden te mogen uitdragen!'¹⁶² Deze troost werd in de zendingslokalen zoveel mogelijk gezocht door de zinnen te verzetten. Zo werd er door Van Nes in december 1940 kerst met de joden gevierd.¹⁶³ Er waren ook joden bij, die nog niet eerder op een bijeenkomst waren geweest. Met de in totaal 120 aanwezigen was er een feestelijke sfeer, met 'rood-omsluierde lampen en brandende kaarsen'. Er werden chocoladekoekjes gegeten en er was gebak. Van Nes schreef in zijn rapport van mei-december 1940 dat de kinderen lief hun teksten opzegden en er verhalen werden verteld en liederen werden gezongen. Na afloop kreeg iedereen een pakje mee. Van Nes schreef dat het hem goed deed om met de joodse mensen die geslagen waren door de overheidsmaatregelen iets van de opwekkende kracht van het kerstevangelie te ondergaan.

De keerzijde van deze vrolijkheid waren de gesprekken die Van Nes met joden voerde over het 'Gericht Gods'. Als gevolg van de voortgaande weigering van de messias hadden zij immers het ontzettende goddelijk oordeel over zichzelf afgeroepen.¹⁶⁴ Van Nes bad daarom: 'Geve de Heere uitkomst. En Doe Hij Zijn gerichten bovenal dienen tot het eeuwig heil veler Joden!'¹⁶⁵ Van Nes wist niet hoeveel joden door de verharding onmachtig waren om tot het geloof in de messias te komen, maar hij geloofde dat de verharding slechts over een gedeelte van hen was gesteld. De overigen zouden de messias aanvaarden indien hij hen dwong de waarheid onder ogen te zien en in het hiernamaals de belofte voor Israël vervullen. De resultaten waren ook in de oorlog, hoewel in een stijgende lijn, nooit in verhouding geweest met zijn harde werk. Toch behield hij tot het laatste moment nog hoop dat de joden tot inkeer

¹⁶² Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁶³ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁶⁴ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁶⁵ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 1 januari-25 september 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

kwamen. De nood waarin ze verkeerden had ze volgens Van Nes tot geestelijke verheffing aangezet.¹⁶⁶

De *Angehörigkeits*-verklaringen

Door de afspraak met de Duitsers over de *Angehörigkeits*-verklaring kreeg de kerk een enorme verantwoordelijkheid in handen, waardoor Van Nes als predikant van de Gereformeerde Jodenzending tijdens de Tweede Wereldoorlog in extremen verzeild raakte. Doordat hij mensen moest selecteren om de verklaring aan toe te kennen, beschikte hij in feite over leven en dood. Van Nes was echter niet in staat om met zijn zorgvuldig afgebakende geloofswaarheid minder dan secuur om te springen. De sneldoop was een middel waarvan hij zich weigerde te bedienen.¹⁶⁷ Hij was van mening dat deze de betekenis verzwakte van de doop voor de joden en schadelijk kon zijn voor de Jodenzending. Als later zou blijken dat de gedoopte joden toch geen ‘sierlijke kerkleden’ waren, dan zou de Jodenzending daarvoor aansprakelijk kunnen worden gesteld. Als joden daarom aan hem vroegen hoe lang het zou duren voor ze bij de GKN zouden mogen horen, antwoordde hij:

“dat kan ik niet vooruit zeggen, dat hangt van Uzelf af; wij doopen slechts na serieuze voorbereiding, als wij, voorzoover wij dat beoordeelen kunnen, vol vertrouwen kunnen aannemen, dat de betreffende persoon tot innerlijke overtuiging des geloofs is gekoomen, als hij of zij voldoende kennis van de belijdenis onzer kerken heeft, en als de uiterlijke wandel in overeenstemming is met de belijdenis.”¹⁶⁸

Van Nes weigerde ook de papieren te vervalsen voor de mensen die bij de kerk kwamen aankloppen als laatste redmiddel. Uit de concentratiekampen ontving Van Nes smeekbedes van joden die de hoop koesterden dat hij hen een helpende hand zou kunnen toesteken.¹⁶⁹ Het deed hem pijn hen te moeten afwijzen, maar hij geloofde dat de kerk geen misbruik mocht maken van zijn macht en eerlijkheid moest betrachten.¹⁷⁰ De toetreding tot de Gereformeerde Kerk kon alleen plaatsvinden indien er een ware innerlijke overtuiging voor Jezus Christus

¹⁶⁶ J. van Nes, ‘De nood der Joden voor meerderen oorzaak van geestelijke verheffing’, Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXII 3 (juni 1939) 24.

¹⁶⁷ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 9 september 1942-15 januari 1943. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁶⁸ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 9 september 1942-15 januari 1943. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁶⁹ Brief van H.S. Mendels aan J. van Nes van 7 maart 1943. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 392.

¹⁷⁰ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

bestond. Zijn Doleantie-achtergrond en de daaruit voortkomende houding van bescherming van het gereformeerde gedachtegoed zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld. Een toetreding tot de kerk mocht nu eenmaal niet zijn ingegeven door angst-motieven. De geloofwaardigheid van de kerk zou dan in het geding komen. Bovendien kon hij door de verstrekking van verklaringen aan hen die daarvoor niet in aanmerking kwamen, de mensen schaden die er met recht één hadden ontvangen.¹⁷¹ De verklaring zou dan mogelijk zijn beschermende werking verliezen.

Deze twee motieven om met de verklaring zeer zorgvuldig om te springen, gingen bij Van Nes hand in hand. Wat echter opvalt uit zijn geschriften, is dat de laatste op den duur steeds meer de boventoon ging voeren. In het cruciale jaar 1942 van de oorlog kwam het motief van het behoud van de beschermende werking van de *Angehörigkeits*-verklaring het meest op de voorgrond. Het werd de belangrijkste reden om de verklaring niet aan de joden uit te reiken die volgens hem niet tot een ware innerlijke overtuiging gekomen waren. Door de confrontatie met de gegroeide joodse wanhoop, werden de bekeerde joden voor Van Nes als het ware een lichtpunt in de duisternis. De overleving van deze bekeerde joden mocht niet op het spel worden gezet. Van Nes was niet bij machte om de onbekeerde joden te helpen. Hij kon slechts voor hen bidden dat zij voor hun dood het licht zouden zien en Christus zouden omarmen.

Uit de naaste omgeving van Van Nes waren er dertig personen die voor de verklaring in aanmerking kwamen.¹⁷² Dit waren de joden die al jaren naar de ‘Mirjam’ bijeenkomsten kwamen, maar ook de joden die van hem catechisatie ontvingen in zijn huis. Op 1 september 1942 werden zij bij elkaar geschaard, om met hen voor hun gereformeerde belijdenis nog afzonderlijk te spreken. Vijf mensen moest Van Nes echter afwijzen. Met hun antwoorden had hij geen genoeg kunnen nemen. Zij legden volgens Van Nes nog geen oprechte getuigenis van het geloof in Jezus Christus aan de dag en waren daarom ook met een *Angehörigkeits*-verklaring niet geholpen. De ware verlossing kon immers pas in het hiernamaals plaatsvinden. De historicus L. De Jong kan hier in zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* weinig begrip voor opbrengen.¹⁷³ Hij schrijft: ‘Men kan die gevoelens van die zes indenken: de redder op wie zij al hun vertrouwen gevestigd hadden, trok zijn hand terug en liet hen en hun gezinnen weer wegzinken in de grote, radeloze

¹⁷¹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁷² Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁷³ L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 6, 1: juli 1942-mei 1943 (Den Haag: Staatsuitgeverij 1975) 291.

schare die met deportatie bedreigd werd.’ Bij deze opmerking moet de kanttekening worden gezet dat De Jong over zes ‘slachtoffers’ spreekt, terwijl het rapport van Van Nes er vijf vermeldde.

Zijn onwrikbaarheid en vaste geloof in Gods aanwezigheid in alle ellende, was de enige reden dat Van Nes de werkelijkheid kon verdragen. Het was voor hem daarom onmogelijk om concessies te doen. Zijn geloof was zijn enige houvast, in een wereld waarin hij reeds zijn vrouw krankzinnig had zien worden en de wanhoop om hem heen van dichtbij had meegemaakt. De joden die hij dagelijks bezocht en met wie hij een zekere band had opgebouwd, waren ook de mensen die op een gegeven moment naar de concentratiekampen werden afgevoerd. Toen op in de zomer van 1942 het bericht kwam dat vele joden op transport zouden worden gesteld, probeerde Van Nes iedereen met wie hij in contact stond op het laatste moment nog op te zoeken en met hen te bidden.¹⁷⁴ Hij hoopte uiteraard op een terugkeer van deze joden, maar hij wist naar aanleiding van de berichten die langzaam in de samenleving waren doorgesijpeld, dat slechts enkelen de vernietigingskampen zouden overleven. Dit blijkt uit hetgeen hij in zijn rapporten heeft geschreven. Van Nes probeerde zich daarom aan de gedachte vast te houden dat Christus de zijnen zou beschermen.¹⁷⁵

Tot op het laatste moment bad hij met de joden over hun lot en gaf hen bijbeltjes mee in hun bagage. Hij kon niet bevatten wat zich voor zijn ogen voltrok.¹⁷⁶ De verschrikkelijke werkelijkheid kon hij alleen dragen in de wetenschap dat alles wat er gebeurde deel uitmaakte van Gods hogere plan met de joden. Omdat Van Nes’ hele leven in de overtuiging had gestaan van God en hem een groteske machteloosheid en radeloosheid overviel, zodra hij deze grond onder zijn voeten zou loslaten, wentelde hij zich volkomen in de zekerheden die het geloof hem bood. Hij werd hierdoor passiever dan vroeger, doordat hij meer van Gods almachtigheid uitging, om daaruit berusting te putten voor de wereld om hem heen.

Na de Tweede Wereldoorlog bleek dat de *Angehörigkeits*-verklaring vele christen-joden niet had kunnen redden. De Duitsers hadden hun afspraak ten aanzien van de deportaties al snel geschonden. De bepalingen op grond waarvan de verklaring mocht zijn uitgereikt, werden door verschillende partijen niet erkend.¹⁷⁷ Of de verklaring bescherming bood bleef dus een continue strijdpunt. Er bestond echter tot het einde van de oorlog nog hoop

¹⁷⁴ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁷⁵ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁷⁶ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁷⁷ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (7^e druk: Kampen: Kok 2004) 286.

dat de angehörige joden in Westerbork bescherming genoten en niet naar de vernietigingskampen in het oosten zouden worden gedeporteerd. Sommige van de christen-joden overleefden de oorlog inderdaad, doordat zij aan het einde van de oorlog in Westerbork en Theresienstadt belandden.¹⁷⁸ Voor hen kwam de bevrijding voor zij de dood vonden. Een merendeel van hen kwam echter nooit meer terug.

Ziekte

Van Nes zou zich door de ernst der tijden steeds meer onderwerpen aan de wil van God. De ellende om hem heen had hem dusdanig geschokt dat hij dat aan zijn fysieke gezondheid begon te merken. Reeds in de zomer van 1940 openbaarde zich bij hem een zenuwoverspanning.¹⁷⁹ Toen hij na een warme zomerdag uit Arnhem terugkeerde, na daar inspannend huisbezoek te hebben verricht, bemerkte hij tot zijn schrik een bloeduitstorting in beide benen. De dokter vertelde hem dat het te maken had met ‘een door zenuwoverspanning verslachte hartspier’ en schreef hem absolute rust voor. In de vakantie die Van Nes om die reden voor zichzelf had genomen, overleed ook nog zijn tweede broer van dat jaar. Toch probeerde hij na de korte rustperiode weer zijn normale arbeid aan te vangen.

In de winter van 1941 werd Van Nes echter opnieuw getroffen door ziekte, waardoor hij bijna twee maanden het bed moest houden.¹⁸⁰ Hij deelde de deputaten in zijn rapport van het laatste kwartaal van 1941 mee dat hij tot zijn spijt in die periode niet had kunnen doen, wat hij zich had voorgesteld. Hij kreeg griepaanval na griepaanval en werd ook getroffen door angina, waardoor hij zeer verslachte. De dokter meende dat dit te maken had met de abnormale vermagering die Van Nes die periode had ondergaan. Zijn zenuwgestel had waarschijnlijk de laatste jaren teveel onder druk gestaan.

In het voorjaar van 1942 was van Nes weer wat opgeknapt.¹⁸¹ Zijn vrouw onderging een kuur in een het Christelijk Sanatorium in Zeist en leek in haar toestand te zijn verbeterd. Het stemde hem hoopvol dat zij al meerdere malen met hem een wandelingetje had kunnen maken. Hij zag het als moedgevende tekenen voor een toekomstig herstel. De verschrikkelijke zomer van 1942 waarin de grootschalige jodendeportaties op gang kwamen, sloeg echter de

¹⁷⁸ H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975* (Kampen: Kok 1992) 74.

¹⁷⁹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 30 mei-31 december 1940. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁸⁰ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 25 september-31 december 1941. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁸¹ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 1 januari-15 mei 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

grond onder Van Nes'voeten vandaan.¹⁸² Hij was fysiek versleten. Met klachten van slapeloosheid en een overspannen geest, moest hij in de jaren tot de bevrijding steeds gedurende langere periodes het bed houden.¹⁸³

Continuïteit?

Nadat Van Nes in september 1945 het officiële nieuws had ontvangen dat zijn zoon Cornelis van Nes op 15 november 1944 overleden was en de verloofde van zijn dochter door de Duitsers was gefusilleerd, probeerde Van Nes na de oorlog zo snel mogelijk te werken aan een wederopbouw van de Gereformeerde Jodenzending. De zending had Van Nes' leven beheerst en waarschijnlijk was het onmogelijk voor hem deze houvast op te geven. Door zichzelf op zijn werk te storten, probeerde hij het gebeurde achter zich te laten. Of hij daarbij onder ogen zag wat er gebeurd was, is natuurlijk maar de vraag. Wellicht was het juist een manier om zijn gevoelens te onderdrukken.

Via enquêtes aan de kerkeraden trachtte Van Nes te achterhalen wie joodse onderduikers in huis hadden genomen en hoeveel er in totaal waren overgebleven. Zo kon hij nieuwe adressenbestanden aanleggen en weer vanaf november aanvangen met *De Messiasbode*. Ook zette hij een project op dat hij 'Eben-Haëzer' noemde, wat 'Steen der hulp' betekent. Dit hield in dat de christen-joden, die onder gereformeerde bescherming hadden gestaan door middel van *Angehörigkeits*-verklaringen, door de GKN van stoffelijke hulp zouden worden voorzien. De deputaten waren het hier echter niet mee eens. Uit de brief die zij aan Van Nes schreven, blijkt dat zij het afdeden als een taak van de overheid. De Gereformeerde Kerk zou zich niet met stoffelijke hulp moeten bezighouden.¹⁸⁴

Wat Van Nes na de oorlog in *De Messiasbode* schreef, was kenmerkend voor zijn veranderde houding. Hij had dan wel niet zijn volledige perceptie van het goddelijke gericht herzien, maar hij legde als het ware de nadruk op de overgebleven joden. Zij waren door God gered uit de handen van de Duitsers. Van Nes had na de oorlog dus een manier gevonden om God goed te laten zijn, en deze niet in twijfel te trekken naar aanleiding van alles wat er gebeurd was. Het einde van de oorlog was in zijn ogen het teken van Gods overwinning en het begin van de vrede:

¹⁸² Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 16 mei-8 september 1942. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁸³ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 9 september 1942-15 januari 1943. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁸⁴ Brief van Van Nes aan de generale deputaten van 8 juni 1945. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 393.

‘...als de van God gestelde Herder over het volk, Die het volk zal leiden en Die zal beschermen tegen en verlossen van Zijn vijanden, zoals een herder zijn kudde beschermt en van alle belagers bevrijdt.’¹⁸⁵

De zending kwam zo in de jaren na de oorlog weer op gang. In 1947 ontving Van Nes waardering voor de steun die hij in de oorlog aan de uit Duitsland gevluchte christen-joden had gegeven.¹⁸⁶ De International Hebrew Christian Alliance bood hem toen namelijk het erelidmaatschap aan. Zijn persoonlijke leven kende echter nog steeds niet veel geluk. Van Nes had veel zorgen om zijn vrouw en de hoop bijna opgegeven. Haar toestand was tussen 1946 en 1947 dusdanig verslechterd dat Van Nes haar op een gegeven moment zelfs niet meer in de kliniek mocht bezoeken.¹⁸⁷

Voor zijn bijdrage aan de bundel van Th. Delleman over het verzet van de GKN tijdens de oorlog, leverde Van Nes het hoofdstuk dat het contact van de GKN met de joden behandelde.¹⁸⁸ Het stuk: ‘Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd’ zou hem in de jaren erna in opspraak brengen. Van Nes week af van de tendens in het boek, die vooral was toegespitst op het kerkelijke verzet.¹⁸⁹ De schrikbarende waarheid kwam door middel van door hem gebruikte citaten uit zijn rapporten en enkele anekdotes, in één klap weer tot leven. Het was niet allemaal verzet en macht van hogerhand geweest. De GKN had zich lange tijd doof gehouden voor het hulpgeroep. Van Nes droeg de oorlog nog in een zeer scherpe herinneringen met zich mee.

Hij overleed vlak voor het boek werd uitgegeven, in de zomer van 1949. Middenin zijn werk was hij op 22 juli getroffen door een beroerte en werd in zijn huis gevonden. Hij was er zo slecht aan toe, dat hij enkele dagen later, op 25 juli 1949 overleed. Zijn vrouw kon door haar ziekte de begrafenis niet bijwonen en ook niet al zijn kinderen, waarvan er twee nog in het buitenland zaten.¹⁹⁰ Niemand zou na zijn dood de zending nog met dezelfde inzet kunnen oppakken. Op zijn begrafenis werd er een laatste oproep gedaan aan de joden in de

¹⁸⁵ J. van Nes, ‘En deze zal vrede zijn’, De Messiasbode 280 (december 1945) 1.

¹⁸⁶ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 444.

¹⁸⁷ Rapport van J. van Nes aan generale deputaten van 23 juni 1946-30 januari 1947. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 291.

¹⁸⁸ J. van Nes, ‘Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd’, in: Th. Delleman, Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie (Kampen: Kok 1950) 131-189.

¹⁸⁹ G.J. van Klinken, Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996) 443.

¹⁹⁰ Rouwdienst bij de begrafenis van Ds. Jac. van Nes Czn (‘s Gravenhage 29 juli 1949). Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.

zaal om 'ja' te zeggen tegen Jezus. Van Nes had altijd gehoopt tot hen door te kunnen dringen.

Conclusie

De onderzoeksvraag van dit werkstuk luidde als volgt: *In hoeverre werd Jacob van Nes gedreven door compassie met het lot van de joden en werd zijn visie over het jodendom door de Tweede Wereldoorlog beïnvloed?* In de voorgaande hoofdstukken heb ik geprobeerd deze vraag te beantwoorden.

Uit de achtergrond van Van Nes blijkt dat hij een kind was van de Doleantie. Hij had daardoor van jongs af aan de ernst van het geloof en een diep zondebesef meegekregen. Een herwaardering van het christendom en het buitensluiten van verlichte ideeën, had een geïsoleerde gereformeerde waarheid opgeleverd, waar niet aan kon worden getornd. De kerk moest volgens de dolerenden worden beschermd tegen verderfelijke invloeden van buitenaf. Dit hield voor Van Nes ook in: het weren van joden buiten de kerk die daartoe met de verkeerde motieven wilden toetreden. Angst was, hoe spijtig ook, geen motief voor een opname binnen de kerk. Van Nes geloofde dat alleen een ware overgave aan Jezus Christus de joden kon helpen. Hij vond dat de kerk haar macht niet mocht misbruiken in het afgeven van valse *Angehörigkeits*-verklaringen, omdat dit de joden niet dichterbij God zou kunnen brengen. Hij zag het bovendien als zijn taak om de bekeerde joden te beschermen, wiens verklaring wel eens zijn beschermende werking zou kunnen verliezen indien deze ook aan joden zou worden verstrekt die daarvoor niet in aanmerking kwamen.

Hoewel Van Nes geloofde in Gods aanwezigheid in het grote geheel der dingen, was hij van mening dat dit niet de mensen vrijpleitte die de beestachtigheden begingen. Het gebod van de naastenliefde moest volgens Van Nes de basis vormen voor verzet en voor hulp aan de joden, die gedurende de bezetting in een steeds benarder situatie raakten. Deze hulp zag hij als een logische consequentie van de zending. Zijn strijdvaardigheid binnen de gereformeerde Jodenzending maakte zo min of meer plaats voor een onopzettelijke zendingsarbeid, door middel van Christelijke steun en medeleven. Van Nes kon volgens zijn gedachtegang dus overgaan tot hulp, zonder het doel van God te ondermijnen. Zijn doel was namelijk dezelfde, namelijk de overtuiging van de joden tot aanvaarding van de Messias.

Dat Van Nes compassie voelde met het lot van de joden lijkt een grote rol te hebben gespeeld. Van Nes had het onheil zien naderen en wilde de joden waarschuwen, door middel van zijn controversiële teksten in *De Messiasbode*. Het was de bedoeling hiermee een doorbraak te bereiken in hun bewustwording van de noodzaak van de overgang tot het christendom. Als dit het leed op aarde niet zou verzachten, dan zou het de joden in ieder geval

de 'Verlossing' brengen in het hiernamaals. Omdat Van Nes veel contacten onderhield met de joodse bevolkingsgroep, zag hij van dichtbij hoe de wanhoop om zich heen greep. Hij bleef daar niet ongevoelig voor. Ook in zijn thuissituatie zag hij weinig hoopgevends, met betrekking tot de ziekte van zijn vrouw. Dit maakte dat Van Nes in 1942 fysiek instortte en steeds voor langere perioden aan zijn bed gekluisterd was.

Na alles wat er gebeurd was, kon Van Nes het leed niet op een andere manier dragen, dan door zich aan de waarheid van de Gereformeerde Kerk vast te blijven houden. Van Nes was niet iemand die zijn eigen theorieën steeds weer opnieuw probeerde te staven. Hij hield zich vast aan de zekerheid die zijn geloof hem bood. Hij vond hierdoor berusting in zichzelf en haalde hoop uit het gegeven dat het gebeurde een hoger nut diende, voorbij de grenzen van het aardse bestaan. Zo nam Van Nes een veel passievere houding aan dan voor de oorlog. Zijn denkbepelden met betrekking tot Gods gerichten op aarde waren niet gewijzigd, maar werden door hem in zijn publicaties niet meer met zoveel woorden geformuleerd. Hij zou in de jaren die hij nog te leven had altijd een zekere discrepantie blijven behouden binnen zijn visie over de werking van Gods hand binnen de Tweede Wereldoorlog. Hij schreef in *De Messiasbode* dat de Duitsers Gods plan hadden geprobeerd te dwarsbomen, maar dat God voorkomen had dat het gehele jodendom was uitgemoord. Indien Van Nes geloofde dat God het leed tot op zekere hoogte had laten geschieden, vanuit het pedagogische motief van het terugbrengen van de joden onder zijn hoede, klopte dit niet met de gedachte dat de Duitsers God in zijn plan hadden gedwarsboomd. Volgens die laatste zienswijze voltrok de ellende zich immers juist tegen Gods wil.

Dat Van Nes met betrekking tot de oorlogstijd niet zonder kritiek was, blijkt uit het stuk 'Het Jodendom en de kerk in bezettingstijd' dat hij schreef voor *Opdat wij niet vergeten*. In alle eerlijkheid zette Van Nes daarin uiteen hoe de zaken zich hadden afgespeeld. Het stuk werd als een dissonant gezien binnen het boek, dat vooral toegespitst was op het verzet dat door de GKN gepleegd was. Van Nes, die reeds voor de oorlog tegen de stoïcijnse houding van veel gereformeerden was aangelopen, kon de kerk onmogelijk een schouderklopje geven voor de snelle hulp aan getroffen joden. Zo was de Tweede Wereldoorlog voor Van Nes zowel een bevestiging van zijn gelijk: de gevaren van het antisemitisme, het belang van toenadering tussen christenen en joden en de noodzaak voor de joden van de erkenning van de messias, als een onmogelijk te accepteren feit. De verschrikkingen hadden zijn tol geëist. Van Nes had de beproevingen voor zijn geloof echter doorstaan en hield daaraan stevig vast. Na alles wat kapot was gemaakt, wilde hij de energie vinden om met de wederopbouw te beginnen. Maar hoewel hij pas 62 jaar was, had hij alle energie die hij in zich had reeds

gegeven. Hij stierf alleen, aan een beroerte in het huis waarvandaan hij zijn zending zo vastbesloten en strijdvaardig gerund had.

Literatuurlijst

Secundaire literatuur

- Bastiaanse, J.F.L., De Jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël 1925-1965. Een generatie in dienst van de Joods-Christelijke toenadering I (Zoetermeer: Boekencentrum 1995).
- Bruijn, J. de, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)', in: J. de Bruijn, Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in de jaren 1880-1940 (Amsterdam: Passage 1987).
- Delleman, Th., Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie (Kampen: Kok 1950).
- Endedijk, H.C., De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel I 1892-1936 (Kampen: Kok 1990).
- Endedijk, H.C., De Gereformeerde Kerken in Nederland. Deel II 1936-1975 (Kampen: Kok 1992).
- Flinterman, R.A., 'Jacob van Nes', in: D. Nauta, Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme, III, 279-280.
- Jong, L. de, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 6, 1: juli 1942-mei 1943 (Den Haag: Staatsuitgeverij 1975).
- Klinken, van, G.J. , Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970 (Kampen: Kok 1996).
- Lipschits, I., De protestants-christelijke stroming tot 1940 (Deventer: Kluwer 1977).
- Nes, J. van, Bevel en Belofte (Den Haag: Bootsma 1916).
- Nes, J. van, Het Jodendom. Een boek voor Joden en Christenen (Kampen: Kok 1933).
- Rasker, A.J., De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 (7^e druk: Kampen: Kok 2004).
- Ridderbos, J., 'De mens als onderdeel van een groter geheel. Het belang van de (bevolkings-) groep bij de geschiedschrijving van de Duitse bezetting', in: G. Harinck, Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd (Barneveld: Uitgeverij De Vuurbaak 2005) 11-22.
- Roon, G. van, Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941 (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1973).

Gedrukte bronnen

- Bakker, R. 'Een middagje uit', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXI 4 (augustus 1938).
- Bakker, R., 'Naar het Hemels Kanaän', Kerkblad van de Gereformeerde Kerken van 's Gravenhage 47, 32 en 33 (7 aug. 1949). Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.
- Groeneweg, S., 'Voor het jonge volkje', De Messiasbode 235 (18 november 1936).
- Hoek, J., 'Ds. Jac. van Nes', Kerkblad van de Gereformeerde Kerken van 's Gravenhage 47, 32 en 33 (7 aug. 1949). Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.
- Italie, E., 'Wachters, waakt!', Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 48 (25 april 1919).
- Kapteyn, C., Rouwdienst bij de begrafenis van de Weleerwaarde Heer Ds. Jac. van Nes Czn. ('s Gravenhage 29 juli 1949) 13. Archief deputaten Kerk en Israël, inv. nr. 296.
- Nes, J. van, 'Pogroms tegen de Joden', De Messiasbode 20 (18 december 1918).
- Nes, J. van, 'Laster', De Messiasbode 71 (21 maart 1921).
- Nes, J. van, 'Die hulp moet het Jodendom niet willen aanvaarden', De Messiasbode 50 (15 juni 1921).
- Nes, J. van, 'Tante Hanna', De Messiasbode 52 (17 augustus 1921).
- Nes, J. van, '’n Rectificatie', De Messiasbode 63 (19 juli 1922).
- Nes, J. van, 'Een verrassende bemoediging', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden 35 (maart 1927).
- Nes, J. van, 'De crisis in het Jodendom', De Macedoniër XL (1936).
- Nes, J. van, 'De waarheid brengt leven!', De Messiasbode 228 (15 april 1936).
- Nes, J. van, 'Dr. Kuyper als vriend der Joden en der Jodenzending', in De Macedoniër XLII, 1 (jan. 1938).
- Nes, J. van, 'De doop assimilatie-middel?', De Messiasbode 249 (19 januari 1938).
- Nes, J. van, 'Allerlei', De Messiasbode 252 (20 april 1938).
- Nes, J. van, 'De nood der Joden en de Jodenzending', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXI 4 (augustus 1938).
- Nes, J. van, 'O, land, land, land! Hoor des Heeren Woord!', De Messiasbode 261 (18 januari 1939).
- Nes, J. van, 'Het feest van den voorbijgang (Paschen 1939)', De Messiasbode 264 (april 1939).

- Nes, J. van 'Ons werk', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXII 2 (april 1940).
- Nes, J. van, 'De echte beschermer', De Messiasbode 278 (juli 1940).
- Nes, J. van, 'Bij ons weer verschijnen', De Messiasbode 280 (december 1945).
- Nes, J. van, 'En deze zal vrede zijn', De Messiasbode 280 (december 1945).
- Nes, J. van, 'Droeve jaren... en toch jaren van rijken zegen!', Het Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland voor de zending onder de Joden XXVI 1 (januari 1946).
- Rijs, I. van 'De moré G. de Lange en de zending', Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 38 (14 februari 1919).
- Rijs, I. van 'De zending onder de Joden te Amsterdam', Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 33 (10 januari 1919).
- 'Een ernstige waarschuwing', Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 24 (8 november 1918).
- 'De zending onder de Joden', Nieuw Israëlitisch Weekblad LIV 34 (17 januari 1919).

Archief

- Archief deputaten Kerk en Israël te Utrecht